

АЛЬФОНЗ ДОДЕ

С Д Ф О

РОМАН
З ПАРИЖСЬКОГО ЖИТТЯ

ПЕРШИЙ ТОМ

КИЇВ • ВІДЕНЬ • ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

І. Українська бібліотека.

Досі появились:

- П. Карманський: **Між рідними в південній Америці**. З передмовою А. Крушельницького. З 16 малюнками 8°, 211 + (1) стор. Ціна 32.000 а. кор., 50 цент.
- А. Крушельницький: **Орли**, комедія. 8°, 266 + (2) сторін. Ціна 28.000 а. кор., 45 цент.
- **Трівога**, драма. 8°, 132 сторін. Ціна 16.200 а. кор. 25 цент.
- **Змагання**, повість. 8°, 415 + (1) ст. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман. I. том: 8°, 404 сторін. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман. II. том. 8°, 499 сторін. Ціна 54.000 а. кор., 80 цент.
- Іван А. Крушельницький: **Весняна пісня**, 8°, 128 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- А. Хомик: **Всесильний доляр**, оповідання, з переднім словом М. Шаповала. 8°, 188 сторін. З портретом автора. Ціна 19.800 а. кор., 30 цент.
- С. Черкасенко: **Казка старого млина**, драма. 8°, 138 + (2) сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- **Про що тирса шелестіла**, трагедія. 8°, 170 + (2) сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- **Твори**, том III. (Поезії.) 8°, 238 + (2) сторін. Ціна 27.000 а. кор. 40 цент.

Друкуються:

- О. Грицай: **Критичні студії в новітнього письменства**. 8°.
- А. Крушельницький: **Дужим помахом крил**, роман. III. том. 8°.

II. Бібліотека світової літератури.

Досі появились:

- В. Гюго: **Люкреція Борджія**, трагедія, переклала В. О'Коннор-Вілінська. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, XVI + 94 + (2) стор. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- Т. Готьє: **Панна де Мопен**, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. I. том. 8°, XX + 262 + (2) сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- **Панна де Мопен**, роман II. том. 8°, 298 + (2) сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.
- Ч. Дікенс: **Цвіркун у запічку**, оповідання, переклала Др. Н. Суровцова. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, XVI + 120 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- А. Доде: **Сафо**, роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицяя. I. том. 8°, XX + 104 стор. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- **Сафо**, II. том. 8°, 120 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- Г. Еберс: **Адріян і Антіной**, роман з часів римського цесарства, переклав М. Троцький. З передмовою дра О. Грицяя. I. том. 8°, XVI + 210 сторін. Ціна 25.200 а. кор., 40 цент.
- **Адріян і Антіной**, II. том. 8°, 248 сторін. Ціна 27.000 а. кор., 40 цент.

(Далі на 3 стор.)

АЛЬФОНЗ ДОДЕ

С А Ф О

РОМАН

З ПАРИЖСЬКОГО ЖИТТЯ

ПЕРШИЙ ТОМ

З передмовою

Дра ОСТАПА ГРИЦЯ

КИІВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

**Переклад з французької мови
БОРИСА ЧОРНОГО**

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні

*ДЛЯ МОЇХ СИНІВ,
КОЛИ ВОНИ МАТИМУТЬ ДВАДЦЯТЬ РОКІВ*

Передмова.

Одна з найзамітніших признак новітнього французького роману — це його замилювання й геніяльний хист змальовувати подоби жінок. Великі романсієри Франції знають жінку і вміють з подиву гідною майстерністю розгортати найтайніші складки жіночої душі. Ще у XVIII. ст., — таки з першими починами новітнього роману, — захопив А. Ф. Прево подобою своєї Манон Леско („*Manon Lescaut*“, 1733 р.) всіх читачів Франції, а з Юлією Жана Жака Руссо („*Julie ou la nouvelle Heloïse*“, 1761 р.) співчували всі чулі душі, всі поети тодішньої Європи. Та коли про подоби жінок у пересічних французьких романах XVIII. ст. треба сказати, що вони здебільшого ще надто овіяні млосною сентиментальністю та солодкавою змисловістю своєї епохи, то жіночі подоби у французьких романсієрів Наполеонового століття вражають де-далі, тим глибше — могутністю життєвої правди. В романах Віктора Гюґо може тут і там ще надто багато тої зманливої романтики, що нею так гарно проображена героїнка його роману про собор Нотр-Дам — гарна Есмеральда. І є ще багато романтичного перетончення та мрійливої сентиментальности в героїнках обох романів пані Сталь-Гольштайн, тої неустрашимої поборниці великого завойовника з Аячію.

Зате ж уже у Стендаля бачимо жіночі характери повні життєвої волі й сили. Пристрасні, володарським бажанням горючі душі в стилі його княжни Ваніні або панни Юлії Моль, які гідно інавгурують галерію модерного жіноцтва в письменстві новітньої Європи. Не менш удатні й жіночі типи в півромантичних оповіданнях Проспера Меріме, щоб згадати тільки його — наслідувану в усіх європейських письменствах — Кармену. Але красу Стендалевих Юлій та Клявдій, а в Меріме красу півдиких Кармен та Кольомб притемнюють згодом своїм іграндіозним багатством непохитні чудовою правдивістю жіночі подоби в романах Бальзака. Його тридцятьлітня жінка й його стара панна, його молода подруга, його провінційна панночка й його паризька аристократка стали швидко в безконечне наслідуваними першовзорами для романсієрів усеї Європи. Але це першовзори такої недосяжної вершини, що в порівнянні з ними блідніє на диво навіть цілий ряд тих жіночих подоб, що їх незабаром мала сотворити у Франції велика представниця вивольних змагань жіноцтва — пані Жорж-Занд. Та коли в нестертельного творця „*La Comédie humaine*“ треба нам добиватися до сяючих, наскрізь життєвих подоб все-таки наче крізь гущавину доволі силюваної романтики, то конґеніальний наслідник Бальзака — автор „Пані Боварі“ й „Салямбо“, Густав Фльобер, — це реаліст, послідовний у своїх малюнках жінки до жорстокости. Тип безталанної чужоложниці, сотворений ним у романі про паню Боварі, став для оповідачів Європи, такий же міродатний, як і тридцятьлітня жінка в романах Баль-

зака. А Фльоберовий тип орієнтальної дівичі в „Салямбо“ на всякий випадок такий величавий, що стоїмо перед ним як перед загадкою, хоч і на цю майстерну мозаїку складаються майже в цілості строго життєві, чисто реалістичні риси. Той нахил до строго правдивих, ніяк не зідеалізованих ні стилізованих подоб жінки переходить опісля у французькім романі другої половини XIX. ст. — особливо у Золя, у братів Гонкурів і в Мопасана — в засаду малюнку безумовно природного, потвердженого всіми можливими документами і свідоцтвами життя, середовища й буденної дійсности, без огляду на те, що сотворені на таких засадах артистичні подоби тратили багато із свого загально-людського характеру. Являлися вони химерними вицвітами химерних середовищ і химерних, т. зв. натуралістичних доктрин та иноді ображали читача цинічною брутальністю своєї життєвої правди. Одною з перших таких яскраво натуралістичних жіночих подоб була героїнка роману Гонкурів „*Germinie Lacerteux*“ (1865 р.) та під її впливом невблагані своїм брутальізмом жіночі характери в романах Золя, особливо ж змальована ним, трохи не потворна куртизана Нана („*Nana*“, 1880 р.). До таких ніби крайно натуралістичних, просто „неморальних“ подоб жінки причислювала колись письменницька традиція і героїнку нашого оповідання, роману „Сафо“ („*Sapho*“, 1884 р.) Альфонса Доде, одного з найголосніших творів в області модерного європейського роману.

Але ми спитаймо:

Чи слушно? Чи той великий поет, якому імя Альфонс Доде, — побіч Золя і Мопасана третій но-

вітній представник французького роману епохального значіння — в подобі своєї Сафо і справді сотворив тільки доволі химерний амальгам з натуралістичної доктрини та буденщини паризької повії? Чи може його Фані Леґран навпаки, — могла б безпечно стати в ряді інших, прославлених жіночих подоб у французькім романі, починаючи від Манон Леско пана Прево?

Погляньмо.

Коли Еміль Золя на чотирі роки перед появою нашого оповідання взявся писати страшну історію своєї Нани, — цю історію морального банкруту цілої суспільности, — то він знав дуже добре, чому його героїнка мусить бути втіленням усіх пороків вуличної повії. Йому треба було видвинути таку брутальну подобу перед очі гнилої суспільности Франції другого цісарства як відстрашаючий прообраз тої суспільної етики й того суспільного устрою, що витворювали в житті не одну таку Нану. Золя хотілося скласти етичний білянс ославленої епохи третього Наполеона із становища строгого соціального критика, який найглибшу причину нечуваного здеправування такої пролетарської дитини як Нана добачує в жорстокім, безогляднім поневоленні цього пролетарського середовища упривілейованими клясами: аристократією й капіталістами. Ці ненаситні галапаси в кожній суспільности стилю Наполеона III-ього загарбують у свої лабеті стільки національного майна, що на виховання різних пролетарських Нан не лишається нічого, хіба тільки нужденні заробітки п'яних батьків. І від цього Нани стають швидко проститутками. Маючи до вибору між вічним пеклом у вонючій хаті і смертю зголодженної собаки

на вулиці, кидаються ці пролетарські Нани із заплющеними очима в жадливі обійми ситих галапасів, бо знають, що галапас обсипле їх за це золотом. І Нана Золя кидається так в обійми галапасів із цілого Парижа, байдуже, чи це граф Мюфа, чи барон Штайнер, чи Його Високість орлеанський князь, чи нужденний актор в роді Фонтана або театральний рецензент у роді Фошері, чи хто небудь інший із цих галапасів. Вона свідомо і з насолодою лютуючого гарного звіра силою своїх розкішних обіймів руйнує їх усіх матеріально й морально. Розєднує і затроює так цілі родини, цілу суспільність, — трохи не цілий нарід. І мститься так на упривілейованих за свій сором, упривілейованою суспільністю запровинений. Коли ж хто з безталанних коханків цієї трагічної повії говорить їй про свою любов, то вона регочеться глумливо. А чого ж вона із своїм колишнім чистим серцем тепер у багнюці найглибшого упадку?

Такі тайни потоптаної жіночої душі розкрив Золя в „Нані“... А Доде в романі про Сафо?

Скажім відразу:

Тут розгортаються перед нами найглибші, найболючіші й найсоромливіші складки жіночої душі, топтаної жорстокими або дурними чоловіками.

„Сафо“ Альфонса Доде це подібно як і „Пані Боварі“ Фльобера, „Жерміні Лясерте“ Гюнкюрі, і передовсім „Нана“ Золя — своєрідне поетове обжалування в сторону самолюбних чоловіків. Це могутнє обжалування в сторону тих європейських султанців і султанчиків, які раді б із кожної гарної жінки висмоктати до останньої краплини всю її

красу, її душевну силу та її спромогу любити й накінець кинути її з нині на завтра ось так, як скидаємо із себе переношений одяг, і шукати иншої. Веселий пан інженер Дешелет у нашій романі має на означення цієї, як він спершу думає, спасенної тактики проти жінок, два чудесні слова:

— Ніякого завтра!

Значить — ніякого зобов'язання проти нашої подруги кохання. Сьогодні вакханал змислів, п'яних любовною насолодою, — а завтра чорт тебе бери, коханко! Нехай, що із цього береться опісля в суспільності ціле покоління мстивих Нан, які завданням свого життя вважають руйнувати при всякій нагоді родинні середовища суспільності, — Дешелетам і їх прихильникам цього знати не важно. І мабуть тому Доде, той майже незрівняний уподобник ледачих чоловіків, легкодушних руйників родинного щастя й життя, з таким значучим жестом великого досвіду й важкої життєвої мудрости присвятив цей роман про Сафо „своїм синам, коли їм буде двадцять років“. Моралізуючі дядьки між європейськими критиками міркували здебільшого, що Доде тою присвятою бажав остерегти своїх синів перед такою ледачою жінкою, як оця бідна жертва артистичних ателіє — Фані Леґран. А я думаю, що навпаки. Не перед жінкою остерігає — *sit venia verbo!* — тут Доде, а перед такими легкодушними, весело всміхненими вампірами, еротичними сатрапами і творцями європейських гаремів та одалісок, як усі ті чоловіки, що їх у нашій романі виводить Доде, починаючи від Дешелета й Каудала, кінчаючи на дурнім, несвідомім життє хлопчиську, Жані Ґосен. Короткий, але своїм

бездонним трагізмом просто потрясаючий епізод із самогубством покиненої Аліс Доре та таким же самогубством її, сказати б, ката Дешелвта, підкреслює це обжаловуюче становище Доде проти легкодушних Дон-Жуанів дуже ярко. А весь той спосіб, у який непорочна серцем Дівонна береже тут як янгол-хранитель домашнього вогнища Іосенів у Кастеле та своїм цілющим впливом спасає від певної моральної загуби навіть такого здеправованого старого гульвісу, як дядько Цезар, зазначає симпатії нашого поета в цім напрямі теж доволі ясно. Словом — роман „Сафо“ — це не натуралістичне страхіття, не пікантне оповіданнячко для ласих холостяків, але вражаюча поетова апольогія жінки, яка у хвили, коли з лампадою воскрешої, найчистішої любови свого серця наближається до вибраного собою чоловіка, вдаряє об твердий лоб пів-зрілого, невідаючого життя дівкака. Тим-то Доде — як і Золя — знав заздалегідь гаразд, через яке інферно морального бруду мусить перейти його героїня, щоб явитися нам на вершинах роману такою ж жертвою суспільної моралі свого середовища, що й Нана. Із цею хіба ріжницею, що Доде попри всякі — зрештою доволі невидатні — натуралізми у своїм романі не пригноблює читача ніде такими невблагано невідрадними картинами як Золя, тільки намагається з глибин найчистішої, справді поетової любови до людини підводити й таку любов, як між Іосеном і Фані, і таку жінку як наша Сафо до вершин чисто людського ідеалу. Сафо-Фані не регочеться ніде над коханням як Нана. Вона не мститься на ледачих чоловіках, не намагається їх руйнувати, не хоче нікого доводити до розпуки. Ця

упавша жінка — це в своїм роді така божесько захоплена жриця у святині свого кохання до Їосена, що її жіноча велич при кінці просто подавляє собою глупого дівка з Кастеле і попри ціле колишнє пониження справді піднеслим тріумфом тріюмує над усім своїм середовищем.

— *Vicisti, mulier!* — хотілося б кликнути до неї після перечитання її останнього листа до Їосена, що кожним своїм словом, кожним почуттям, кожною думкою й кожним своїм подихом належить до найкращих документів жіночої душі, які знає письменство всіх часів і народів. Але в чарівнім крузі такого все захоплюючого та проте скрізь і всюди чудово природного ідеалізму жіночої душі в ми в нашій романі властиво від самого початку. Всі поодинокі, і найдрібніші фази кохання між Фані і Їосеном, схоплені, контрастовані й переведені поетом від першого до останнього моменту, від перших етапів, далі понад усе й найтемніше провалля трагічних конфліктів аж ген до могутніх вершин кінця, наче обагреніх крівавим пурпуром заходячого сонця Фаниного кохання до Жана, — так природно, з таким знанням і з такою майстерністю уподобнення, що доводиться сказати ще раз:

Великі романсєри Франції знають жінку і вміють з подиву гідною майстерністю розгортати найтайніші складки жіночої душі.

Особливо ж він — Альфонс Доде. Той, одинокий у своїм роді, поет і чоловіколюбець. Глибоко люблячий співець усього сотворіння, що хоче жити й радіти життям. Творчий оборонець бідних, опущених і страждущих. Ласкаво всміхнений і вдумливо роз-

мріяний Провансалець із душею, повною погоди, й серцем, повним милосердя.

Він, — який ще молодим хлопцем умів так прекрасно розповідати своїм паризьким читачам і ще до того вибагливим читачам журналу „Фігаро“ — про зворушуючу трагіку метелика, що, захоплений красою своїх крильцяток та безжурно вольного льоту, гине необачно у темряві бурі, — він мав предивно ласкавий погляд для всякої трагії в людині. Доде знав всі її слабости й пороки, гріхи і злочини, утаєні розпуки й утаєні ганьби. Але він не обнажує їх з невблаганістю суворого судді як Золя. Не розгортає їх до останніх глибин із холодним спокоєм дослідника як Мопасан. Не дивиться на все з аристократичної віддалі виключно артистичної обсервації як брати Гонкури. Альфонс Доде, — цей найславніший син блаженної сонцем і співами Провансії — все наче добрий янгол схиляється геть до грудей і найгіршої людини. Дослухується із співчутливою терпеливістю найглибших ударів її серця і як-що дослухається там хоч найслабшого відгуку доброго, радіє ним і тішиться. Прощає зва нього людині й усьому світові все зле, — і наче прославляє цей відгук доброго в людині янгольськими словами перед престолом Господа, немов пробачення для неї вимолюючи.

„Доде“ — сказав про нашого поета колись промовець Ружон при святі відслонення його пам'ятника в родиннім місті Нім — „не затаює ні одного з наших пороків, але людської достоїнності не ображає в нас ніколи.“

І тому його Сафо, не дивлячись на її грішне

минуле, царює як духовість високо над вбивчими безоднями паризького середовища й вигідною мораллю всякого роду Дешелетів, Каудалів і Іосенів. В неї тут і там є все таки злотистий відблиск тих замучуваних, все жертвенних святих жінок, що їх з таким великим хистом зумів зображувати Доде ще у своїм першій романі, в оповіданні „Fromont jeune et Risler aîné“ (1876 р.), — особливо ж у подібі дочки й жінки актора Дельобеля і жінки молодшого Фромонта та у всіх своїх дальших романах. Правда — Фані Леґран не може рівнятися ні з непорочною як лелія мученицею Дезіре, ні з благородною Клярою Фромон, ні із страдаючою Розалією Ріместан, ні з Гортензією Лекеснуа. Ця своєрідна покутуюча Магдалина змальована поетом точнісінько з усіма, іноді болючими тінями, що належать необхідно до її вдачі. В її коханні до Іосена зазначається таки з початку нестримана змисловість. В її затаюваній та проте як вогонь яркій ненависти до чистої серцем Дівонни пробивається заздрість жагучої коханки із цілим бруталізмом ображеної вуличниці. У сцені стрічи з п'яним батьком Фані кидає Жанові слівце про його дядька з таким цинізмом, з яким і Золева Нана любить своїм аристократичним полюбовникам говорити в вічі правду про їх моральну нужденність та їх соромну ничтожність. В ґрунті речі Сафо відчувається на перекір усієї своїй минувшині — як і справжня дитина вулиці — не гіршою ніж усякі приписово моральні жінки і тому всякий вибух її ненависти до Дівонни такий обурюючий своєю просто лютою безоглядністю та смішною несправедливістю. А її толерантна дружба

з такою парою як Геттема й його жінка — це теж трохи відемний рис у неї, наче по правилі: *similis simili gaudet*. Словом — Доде не ідеалізує свої Сафоніак і ніде. Не дарує їй ні одної, приналежної до неї відемної рисочки. Підкреслює в неї при кожній нагоді її пороки й її гріхи, — а проте в цілості ця ледача Фані Леґран являється перед нами в усім маєстаті кохаючої, самопожертвою освяченої жінки.

Vicisti, mulier.

Який це тріумф великого поета Доде!

Хіба ось усилі хто читати в нашій оповіданні без зворушення про те, як Сафо випродує тайком, без слова жалю все своє невеличке майно, щоб могли плекати як треба недужого любка, того, їй поки-що ще майже чужого Іосена? Або ті, теплом і красою найглибшого почування овіяні картини, в яких Доде сріблистими рисочками справжньої поезії розмальовує з захоплюючим знанням найменших життєвих подробиць перше спільне господарство Сафо із Жаном, їх не малі, а проте такі любі турботи при уладженні хати, — купуванні обстанови та її доцільнім розміщенні? Який могутній подих животворної любови кохаючої жінки віє тут трохи не з кожного слова! Так докладнісінько уподобнює тут Доде реальні обстанови життя закоханої пари, що не забуває навіть про кухонну запасочку, яку Сафо вішав за дверима покою, коли обід покінчений. А далі та отвертість, з якою Сафо признається Жанові до всіх гріхів свого минулого. Вражаючий малюнок слідів життєвої трагіки на її лиці, коли вона спить. Її шляхотна готовість, з якою вона помагає дядькові Цезарові в нещасті з грішми. Далі пожертвування,

з яким Сафо йде на службу до осоружної Рози, щоб облекшити життя коханкові, опісля ж^жіз тою самою метою став жити з ним далеко від Парижа й не цурається при тім Фляманової дитини. Це все разом з пориваючим трагізмом сцени рішаючої розмови із Жаном у лісі підносить цю жінку до вершин своєрідного героїзму, з яким неможна не співчувати.

І зза того воно ще й сьогодні важно й цікаво читати двадцятьлітнім юнакам цей роман.

Але не тільки зза подоби Сафо.

Доде — як і кожний справді великий поет — з тим самим хистом, з яким змальовує головну подобу свого роману, накреслює й усі інші, друго- та третерядні особи в ньому, все й усюди з таким же самим докладним поглядом на їх усі хиби, але й усі і найдрібніші чисто людські прикмети. Тому в Доде нема так як у Золя або в Мопасана чисто негативних типів, репрезентантів злочину *par excellence*, осоружних фігур, змальованих наче рукою прокуратора. Доде чоловіколюбець. Його вся творчість — як і вся творчість Дікенса — це один з наймогутніших відгуків Християнізму в письменстві. Хто з нас стане осуджувати його молодечо нерозважного, поривчастого, все тільки моментом живучого Жана Іосена? Хто не співчуває з ним увесь час роману, а особливо у сцені його останнього дождання коханки в Марсилії? Хто не почував би його невимовного душевного страждання по перечитанні кінцевого листу Фані? І з таким же люблячим співчуттям поета й гострим поглядом артиста змальована тут уся його рідня, починаючи від його батьків, кінчаючи зманливо гарною тіткою Дівонною. Всі тіни й усі світла розмі-

щені тут так природно, з такою тонкою увагою й з таким поглибленням чисто людського характеру в кожній з даних осіб, що читач при кінці з тою ж симпатією стоїть по стороні нещасних батьків з Кастеле, що й по стороні Жана й Сафо. Зрештою навіть там, де наш оповідач ставляється до своїх героїв із замітно гострим критицизмом — нпр. в незвичайно цікавим і майстернім малюнку того бенкету в Рози з її гостями в роді трьох старих куртизан та безталанного музика де Потера, — з її відразливим хамелеоном та старою матір'ю, кумедною Еспанкою Піляр, — навіть там проблискує стільки важкого, чисто людського трагізму, що обжаловувати нам тут нікого ні чого... Хто з нас стане кидати камінням на Розу й де Потера? Те, що Золя називає запровиненим гріхом середовища проти індивідуума, це Доде уважає пожалування гідною неміччю в душі людини. І він у найглибших глибинах своєї духовости плаче над тою людською неміччю, яка запровинює стільки терпіння, стільки пониження й стільки жорстокого сорому між людьми як оцей сором де Потера. В ґрунті речі Сафо — це також жертва Го-сена, як Жан і її жертва, а нпр. Дешелет таксамо винен у смерті Аліс, як і Аліс у смерті його. Тому в цілості цей роман, хоч і написаний для синів по-ета як значуча картина паризького життя, не остерігає властиво перед нічим, не таврує властиво нічого, не обжаловує й не судить нікого, тільки вчить розуміти людське життя, розгортаючи перед нами найглибші джерела терпіння людської душі. Особливо ж того важкого терпіння, що пливе з глибин потоптаного кохання.

„Не зневажайте кохання, яке воно не було б і від кого воно не виходило б!“ — оце взнесла провідна ідея нашого оповідання, не висловлена, правда, ніде наказною догмою, але наче зітхана святим благанням поета на кожній сторінці його незабутнього твору.

І тому наш роман, — який з огляду на свою архітекtonіку між романами Доде найбільш бездоганний — гідно збільшує ряд великих французьких романів про жінку і її кохання. Це не химерний амальгам з натуралістичної доктрини й буденщини паризької повії. Це не свідомий свого бруталізму малюнок морального багна в стилі „Нани“ Золя. Це все таки поетовий малюнок людської душі, повної кохання, страждущого кохання зневажених Аліс і Фані. Страждущого й такого жертвенного кохання, що хоч воно родиться між почтовими возами батька Леґран, химерними ателіє, домівкою при rue D'Amsterdam та на овиді всіх гетерних закутків і багнюк Парижа, то воно таке чисте й непорочне, коштовна перла.

Др. Остап Грицай.

АЛЬФОНЗ ДОДЕ

САФО

I.

— Але ж, подивіться на мене... Мені подобається колір ваших очей... Як вас зовуть?

— Жан.

— Жан, та й годі?

— Жан Їосен.

— З півдня, я чую це... Скільки років?

— Двадцять один.

— Мистець?

— Ні, моя пані.

— А! тим краще...

Цими майже незрозумілими уривками речень перекидались одної червневої ночі, серед криків, сміху й танців маскового балю — пастушок і фелашська жінка, сидючи в оранжереї пальм і папоротніх дерев, яка була в глибині майстерні Дешелета.

На хуткі питання Єгиптянки пастушок відповідав з наївністю свого молодого віку, з одвертістю й полекшею людини півдня, яка вже довго не говорила. Чужий серед усіх цих малярів і різбярів, він, як тільки прийшов на цей бал, згубив з очей приятеля, який привів його сюди; він нудився вже дві години, блукаючи по залі, із своїм гарним ніжним обличчям, загорілим і позолоченим сонцем і коротким кучерявим волоссям, яке подібне було до кожушка його балевого одягу та навіть не počував

при тому, що всі звертали на нього дуже пильну увагу.

Плечі розгуляних танцюристів штовхали його, веселі малярі реготалися з його дуди, яку він носив догори ногами і з його гірського вбрання, що було занадто важке й невідгідне в цю літню ніч.

Якась Япаночка із зачіскою, обтиканою сталевими ножами, з очами передміської чепурушки, весь час весело зачіпала його, наспівуючи: „Який він гарний, який він гарний, цей листоноша!...“; а инша, зодіта як Еспанка, в одязі з білими шовковими торочками, проходячи повз нього під руку з апашем, завзято тикала йому під ніс китицю білих жасминів.

Юнак не розумів цього залицяння, гадав, що він надзвичайно смішний і втік у холодний затишок шкляної галереї з вигідною канапою під деревами. Зараз же ця жінка сіла біля нього.

Молода, гарна? Він не міг би сказати цього. Під її синім одягом хвилювалися повні груди й її гарно заокруглені рамена були обнажені до плечей; її маленькі пальці, прикрашені перстнями, її широко розкриті сірі очі, які завдяки дивовижній залізній прикрасі, що звисала їй із чола, видавалися ще більші, творили гармонійну цілість.

Без сумніву, акторка. Їх багато приходило до Дешелета; і ця думка непокоїла його, бо він дуже боявся осіб із цих кол. Вона балакала до нього дуже зблизька, спершись ліктем об коліно, схиливши голову на руку з поважною, трохи стомленою грацією.

— Дійсно з півдня?... і таке біляве волосся!... От надзвичайна річ.

І вона питалась, як довго він живе в Парижі, чи

дуже важкий цей іспит для консулів, до якого він вчився, чи він знає багато людей і як він опинився на вечірці у Дешелета, на rue de Rome, так далеко від Quartier Latin.

Коли він сказав імя студента, що привів його... „Ля Їрнері... родич письменника... вона знає, звичайно...“ вираз обличчя цієї жінки змінився, засмутився раптом; але він не звернув на це уваги, бо був у віці, коли очі блищать і нічого не бачать. Ля Їрнері пообіцяв йому, що його родич буде там, що він познайомить їх.

— Я так люблю його вірші... я буду такий щасливий познайомитись із ним...

На її обличчі заясніла усмішка співчуття з його наївністю і вона стиснула плечима й відхилила рукою легкі бамбукові листки, щоб шукати очима у юрбі балю його великого поета.

В цю хвилину заля ясніла й гомоніла так, наче б забава вінчалась апотеозою якоїсь казкової вистави. Несчислимі хинські, перські, арабські, японські лихтарі, одні залізні, вирізані як двері мечетів, інші з різноколірового паперу, подібні на овочі, ще інші як віяла, овочі, ібіси, змії, кидали своє різнобарвне й дивне світло на легкі, ясні, літні тапети, завіси з тонкої соломи чи серпанку, лякові перегородки, різнобарвні шклянки й келихи, на кущ жовтих рож та на високий камін у стилі Ренесансу, які заповнювали собою майстерню, чи краще сказати залю, бо в ній майже ніколи не працювали, яка здійснювалась на всю вишину будинку й робила з нього одну величезну кімнату; і раптом великі хуткі проміні синюватого електричного світла засліплювали ці ти-

сячі вогників і кидали наче місяшне сяйво на обличчя й голі плечі, на чарівну гармонію тканин, пер, бле-стівок, лент, які юрбилися в залі й розливалися на широких голяндських сходах. Ці сходи вели на галерії першого поверху, де видніли довгі шийки контрабасів і нервозні рухи диригента.

Із свого місця молодий чоловік бачив цей образ наче через сітку зелених гілок та розквітлих ліян, які з причини оптичної омані розсипували китиці цвітів на срібнім шлейфі якоїсь принцеси, або вінчали лавровим листком личко пастушки в костюмі à la Помпадур; і тепер видовище для нього ставало тим більше цікаве, що він міг довідатись від Єгиптянки про всі славні і знані імена, які ховались під фантастичними й ріжноманітними убраннями.

Цей погонич із коротким бичем, це був Жаден; цей потасканий підрысник сільського священика ховав старого Ізабе, який побільшився на зріст, поклавши колоду карт у свої черевики із заціпками. Батько Коро посміхався під величезним козирком шапки інваліда. Вона показала йому також Томаса Кутюра, що явився тут як бульдог, Жюнда — дозорця на каторзі, Шама в убранні пінгівіна.

Було теж кілька історичних костюмів, — Мура з китицею пер, принц Євген, Карло I, — що їх носили зовсім молоді ще малярі і яскраво зазначували ріжницю між двома поколіннями артистів: молодші — поважні, холодні, з обличчями біржевиків, на яких погоня за золотом вирила зморшки, старші — багато більш безтурботні, веселі, галасливі.

Не дивлячись на своїх п'ятьдесят п'ять років і академічні пальми, різбяр Каудаль, в костюмі ярмар-

кового гузара, з голими раменами, мязами Геркулеса, з малярською палітрою замість шаблі, крутив у повітрі кавалерійцем часів революції і проти нього музикант де-Потер, в убранні муедзіна-гультая, із збитим на бік тюрбаном, перекривлював танок живота й вигукував гострим голосом: „Ля Алла іль Алла!...“

Широке коло спочиваючих танцюристів оточувало цих веселих славетних людей; у першій ряді Дешелет, господар помешкання, прижмурював під високою перською шапкою свої маленькі очі, свій калмуцький ніс, свою сивіючу бороду, щасливий з веселощів інших, не показуючи власного величезного задоволення.

Інженер Дешелет, від десяти чи дванадцяти років, звісна фігура в артистичнім Парижі, дуже добрий, дуже багатий, із смаком до мистецтва й цим вільним поведженням, цією погордою до погляду загалу, яку дає мандрівне життя й парубкування, будував тоді залізницю між Таврісом і Тегераном; і що-року, щоб спочити після десяти місяців життя в шатрі серед пісків та багновищ, він проводив два літні місяці в цім будинку при rue de Rome, збудованім на основі його плянів, умебльованім як літній палац, до якого він закликав розумних чоловіків і гарних дівчат, вимагаючи від цивілізації, щоб дала йому за кілька тижнів найкраще з усього, що вона має гарного й приємного.

„Дешелет приїхав.“ Ця вістка обігала майстерні, скоро піднялась, наче театральна завіса, величезна заслони на шклянім фасаді будинку. Це значило що свято починається й що воно буде тягтись два

місяці, серед музик і бенкетів, танків і ігор, розворушуючи мертву тишу в Quartier de l'Europe, в ночі, коли люди здебільшого на селі і в морських купелях.

Особисто Дешелет не брав участі у вакханалії, яка гомоніла у нього вдень і вночі. Цей неутомний гульвіса забавлявся з позірно холодною жагучістю, з мрійним, усміхненим, немов насолодою гашішу переповненим поглядом, але при тім завжди повний непохитного спокою і тверезости. Дуже вірний приятель, він давав не рахуючи і дивився на жінок з орієнтальною погордою, поблажливістю та ввічливістю; і з тих, що приходили сюди, притягнені його багатством і веселістю оточення, ні одна не могла похвалитись, що була його коханкою довше, ніж один день.

— Все таки це добрий чоловік... — додала Єгиптянка, яка давала ці відомости Іосенові. Вмить вона перервала свою мову:

— Он ваш поет...

— Де?

— Перед вами... в убранні сільського нареченого...

Молодий чоловік розчаровано ахнув. Його поет! Цей гладкий, спітнілий, лисніючий чоловік, у ковнірці з двома вістрями й барвистій камізельці... Крики розпачу з „Книги Кохання“ пригадалися йому, — з книги, якої він ніколи не міг читати без легкого гарячкового здригання; він мимохіттю голосно прибормотів:

„Щоб вдихнути життя в гордий мармур твого тіла,
О Сафо, я віддав всю кров з моїх жил...“

Вона швидко повернулась і прикраси її варварської зачіски задзеленькотіли:

— Що ви кажете?

Це були вірші Ля Гурнері; він здивувався, що вона не знала їх.

— Я не люблю віршів... — сказала вона коротко і стояла з нахмуреними бровами, дивлялись на танок і нервово перебіраючи гарні фіолетові китиці, що висіли перед нею. Потім з усиллям здобулася на рішення, яке дорого їй коштувало, гукнула „добраніч!“ — і зникла.

Бідний пастушок зовсім збентежився. „Що з нею?... Що я їй сказав?...“ Він призадумався, не знайшов нічого, хіба те, що йому пора вже йти спати. Він мелянхолійно підняв свою дудку й увійшов у залю менш стурбований втечею Єгиптянки, ніж цією юрбою, через яку йому треба було перейти, щоб дістатись до дверей.

Почуття власної незначности серед стільки славних людей ще більш засмучувало його. Вже танки скінчились; танцювало лиш кілька пар, захоплених останніми згуками вміраючого вальсу і між ними Каудаль. Гарний і дужий, з високо піднятою головою крутився він з маленькою модисточкою, яку підхоплював своїми рудими руками.

Через великі, широко розчинені вікна в глибині залі входили хвилі біліючого ранішнього повітря, ворушили пальмові листки й нахиляли огні свічок, наче хотіли потушити їх. Один папіряний ліхтар загорівся. Круг залі слуги розставляли маленькі круглі столики, як на терасах каварень. У Дешелета вечеряли завжди так по-четверо або по-п'ятеро; і в ці

хвилини кожне шукало любих собі осіб, щоб поговорити з ним. Крики, гучні вигуки, передміські: „піль... уїт“ відповідали на торохкотливі „йю, йю, йю, йю“ східніх дівчат. Чулись тихі розмови й принальний сміх жінок.

Іосен хотів скористатися штовханиною, щоб добратись до виходу, коли його приятель студент, спітнілий, задиханий, з пляшкою в кожній руці, спинив його:

— Але ж де ви були?... Я вас шукаю всюди... Я замовив столик, будуть жінки, маленька Башелері з Буфа... Знаєте, та, в японським костюмі... Вона послала мене за вами. Ідіть скоріше... — і він побіг далі.

Пастушкові хотілось пити; до того й опяніння балю тягло його до себе й маленька акторка, яка кликала його здалеку. Але ніжний голос перестороги почувся коло його уха:

— Не йди туди...

Та сама жінка, з якою він балакав недавно, стояла близько нього. Він пішов за нею без вагання. Чому? Не через красу цієї жінки. Він майже не дивився на неї і та інша, із сталевими ножами в зачісці, яка кликала його здалеку, подобалась йому багато більше. Але він підпадав волі, сильнішій за свою, та невідпорній силі жагучого бажання.

Не йди туди!

І раптом вони опинились обое на вулиці. В блідім ранку чекали візники. Замітачі й робітники, що йшли на роботу, дивились на цей будинок у гучнім святі, на цю перебрану пару, на цю масляницю серед літа.

— До вас, чи до мене?... — спитала вона.

Сам не розуміючи добре, чому, він подумав, що в нього буде краще і сказав свою адресу візникові. Підчас довгої дороги вони говорили мало. Вона взяла його руку і він відчув, що її маленькі руки були холодні; і як би не холод цього нервового стискання, він міг би думати, що вона спить, відкинувшись у глибину карети, а на її обличчі хвилював відблиск синьої завіси.

Вони спинились на rue Jacob, перед студентським готелем. Треба було йти на четвертий поверх, це було високо й важко.

— Хочете, я понесу вас? — сказав він, сміючись, але тихо, щоб не збудити нікого в домі. Вона кинула на нього ніжний і погірдливий погляд, погляд досвіду, який оцінював його й казав ясно: „Ех, ти ж такий маленький!...“

Тоді він, із захватом свого віку й походження, підхопив її й поніс як дитину, бо він був сильний, хоч у нього був вигляд ніжної панночки; він вийшов на перший поверх одним духом, ошчасливлений цією вагою, що обвивала його шию двома нагими, свіжими руками.

Другим поверхом ішов він уже поволіше і не з такою приємністю. Жінка робилась усе важчою. Її залізні серги, що спершу приємно лоскотали його, почали боляче відатись в його тіло.

На третім він хрипів як носильник фортеп'яна; йому захоплювало дух, тоді як вона шепотіла, напівзаплющивши очі, задоволена: „О, любчику, як це добре... як гарно...“ І останні східці здавались йому велитенськими сходами, а мури, поручі, вузькі вікна

крутились у безкрайній спіралі. Він ніс не жінку, але щось важке, страшне, яке задушувало його й яке йому хотілось кожної хвили покинути, відкинути з гнівом, хоч би воно й мало поранитися від того.

Вони дійшли до вузької платформи,

— Вже!... — сказала вона, відкриваючи очі. Він думав: „нарешті!...“, але не зміг би цього вимовити; він був дуже блідий, задиханий, а його груди, здавалось, хотіли тріснути.

Цей біг по сходах у мрачній сутінку ранку — це історія життя, майбутнє їх обох.

II.

Він залишив її у себе на два дні; потім вона пішла. Вона нічого не сказала йому про себе, крім свого імени та адреси.

— Коли ви схочете, щоб я прийшла, то покличете мене... я буду завжди готова...

На маленькій картці, елегантній і пахучій, стояло:

Фані Легран

6, Rue de l'Arcade.

Він поставив її на дзеркало, між запрошенням на останній баль Міністерства Закордонних справ і барвистою й фантастичною програмою Дешелетової вечірки — його дві розривки за рік; і спогад про жінку, який залишився кілька днів коло каміну в цім ніжнім і легким запаку, вивітрівся разом з ним; поважний і працьовитий Гюсен, що стерігся найбільше парижських спокус, не подумав навіть про повторення цього хвилевого кохання.

Міністерський іспит мав відбутись у листопаді. Йому залишалося ще тільки три місяці на приготування. Потім прийде трьох- чи чотирьох-річна служба в консульськiм відділі міністерства; а потім він поїде кудись, дуже далеко. Ця думка про вигнання не жахала його; бо стара авіньонська родина Гюсен д'Арманді мала традицію, по якій найстарший

син мусів робити т. зв. кареру, з прикладом, заохоченням і допомогою тих, що робили її перед ним. Для цього провінціяля Париж був тільки першим етапом довгої подорожі і це не дозволяло йому робити поважних зв'язків ні в любови ні в дружбі.

Через один або два тижні після балю Дешелета, одного вечора, коли Іосен засвітив лампу, влаштував книжки на столі й сідав до праці, хтось несміливо застукав у двері; одчинились двері й увійшла жінка в елегантнім, яснім убранні. Він впізнав її тільки тоді, коли вона зняла свою вуаль.

— Ви бачите, це я... я знов у вас...

Вона помітила стурбований, ніяковий його погляд, який він кинув на свою працю.

— О, я вам не заважатиму... Я знаю, що це значить...

Вона скинула капелюх, узяла книжку журналу, сіла й більш уже не ворушилась, видимо захоплена своїм читанням; але кожного разу, як він здійсмав очі, він зустрічав її погляд.

Справді, треба було багато сили волі, щоб не обняти її зараз же, бо вона була дуже спокуслива й гарна із своєю маленькою головою, з низьким чолом, коротким носом, чутливими й добрими устами та м'яким і повним станом у цім убранні чисто-парижського фасону, яке жахало його менше, ніж її лахміття Єгиптянки.

На другий день вона рано пішла від нього й приходила кілька разів на тиждень і завжди вона входила так само бліда, так само з холодними й вохкими руками, а її голос був усе стиснутий із зворушення.

— О, я добре знаю, що я нуджу тебе, — казала вона йому, — що я стомлюю тебе. Я повинна б мати більше гордості... Вір мені!... Що-ранку, йдучи від тебе, я присягаюсь більш не приходити; а ввечері знову захоплює мене, наче божевілля.

Він дивився на неї, здивований цим упертим коханням. Ті, яких він знав досі, дівчата із шинків та скетінг-рінгів, іноді молоді й гарні, завжди викликали у нього відразу своїм дурним сміхом, своїми руками кухарок, грубістю своїх інстинктів і балачок; він мусів відчиняти вікна й провітрювати кімнату після їх відвідин. Він думав досі, що й усі „гулящі жінки“ такі. І він дивувався, знаходячи у Фані чисто жіночу ніжність і стриманість; вона відрізнялась від міщанських жінок, яких він зустрічав на провінції, у своїй матері, ще якимсь подихом мистецтва, знанням різних річей, які роблять розмову цікавою й живою.

До того ж вона знала музику, грала на п'яніні й співала трошки стомленим, нерівним, але виробленим контральтом кілька романсів Шопена та Шумана, народні пісні Бурбонії та Пікардії, яких вона знала дуже багато. Їосен, що до божевілля любив музику, це мистецтво лінivosti й вільного повітря своєї країни, захоплювався згуками в години праці та солодко колисав ними свій спочивок. Це особливо тішило його у Фані. Він здивувався, чому вона не виступає в театрі і довідався, що вона співала в Ліричнім Театрі.

— Але не довго... я занадто нудьгувала...

В ній справді не було нічого вивченого, нічого такого, що відзначав артисток, ані тіні гордості

чи брехні. Лише якась таємниця що-до її життя зовні, таємниця, яку вона хоронила навіть у години пристрасти, якої розгадати навіть і не пробував її коханок; він не був ні ревний, ні цікавий, чекав її в умовлені години, не дивлячись навіть на годинник, не знаючи ще почуття очікування, цих великих ударів у грудях, які відбивають бажання й нетерпеливість.

Цього року літо було дуже гарне й вони часто виїздили в околиці Парижу, вештаючись по цих чудових закутках, яких вона знала так багато. Вони змішувались із численною й рухливою юрбою на передміських двірцях; снідали в якомусь шиночку коло лісу або на березі якогось озера, уникаючи тільки де-яких занадто навідуваних місць. Одного дня він піддав їй думку поїхати до Во-де-Серне.

— Ні, ні, — відповіла вона, — не туди... там забагато малярів.

Він пригадав, що ця її антипатія до артистів була початком їх кохання і він спитав про її причину.

— Це, — сказала вона, — зіпсовані, складні люди, які говорять забагато... вони зробили мені багато злого...

Він запротестував:

— Але ж мистецтво таке повне краси... Ніщо так не прикрашує, не розширює життя.

— Чи знаєш, любчику, що гарне? Бути простим і одвертим, як ти, мати двадцять років і сердечно кохатись — ось що гарне!...

Двадцять років! І її не можна б вважати старшою, така вона була жвава, завжди готова до всього, задоволена в усього, вічно весела.

Одного вечора вони приїхали до Сен-Клеру, в долині Шеврези; це було напередодні свята і вони не знайшли кімнати. Було пізно й до найближчого села була година ходи, лісом, уночі. Врешті їм дали ліжко, яке випадково залишилось вільне; воно стояло в кінці клуні, в якій спали мулярі.

— Ходім, — сказала вона, сміючися... — Це пригадує мені мої колишні злидні.

Отже вона зазнала вже й злиднів.

Вони пройшли напوماцки між лавами ліжок, у великій, вибіленій кімнаті, освітленій чадним каганцем, що стояв біля стіни; всю ніч вони пролежали, чуючи храпіння й втомлені стогони робітників; важкі чоботи й блюзи лежали біля шовкової сукні й тонких черевиків Парижанки.

Вдосвіта відчинилось маленьке віконце під широкою брамою, промінчик білого світла лизнув країв ліжок і почувся хриплий голос: „Гей! товариші...“ Потім у клуні, яка знову потемніла, все заворушилось повільно й стомлено, почулись позіхання, потягування, кашель, сумні згуки людської юрби; і робітники повиходили важко й мовчки, один по одному, не догадуючися, що вони спали поблизу гарної жінки.

Коли вони вийшли, вона встала, надягла помацки свою сукню, наспіх поправила волосся.

— Почекай... я зараз прийду...

За хвилю вона вернулась, несучи велику купу польових квітів, политих росюю.

— А тепер, спати... — сказала вона, розсипаючи на ліжку цю пахучу свіжість ранішніх квітів, що оживлювала повітря довкола них. І ніколи вона не

увялялась йому така гарна, як оце вдосвіта, при вході в клуню, із своїм легким розкиданим волоссям.

Другого разу вони снідали в Віль д'Авре, коло ставка. Ранішня осіння мла окутувала спокійну воду й червоний ліс проти них; вони були самі в маленькім садку ресторану й обнімались без перестанку. Зненацька почули вони сильний і насмішкуватий голос із деревляної альтанки, що була збудована на вітах плятану, під котрим вони сиділи:

— Слухайте, ви там, коли ви вже націлуєтесь досхочу?...

І львина голова, руді вуси різб'яра Каудаль виглянули з віконця альтанки.

— Мені дуже хочеться снідати разом з вами... Я нудьгую, як сова, тут на дереві.

Фані не відповідала нічого, очевидно стурбована цею зустріччю; він, навпаки, хутко прийняв пропозицію, радий, що побачив славетного артиста й гордий, що матиме його за своїм столом.

Каудаль являвся йому старшим, ніж на балі в Дешелета, хоч і був убраний дуже чепурно й розраховано, від білої шовкової краватки, що мала прояснити колір мідяно-червоного обличчя, всіяного зморшками — до блюзи, яка облягала тонкий ще стан і міцні в'язи.

Але його здивувала й навіть стурбувала трохи інтимність різб'яра з його коханкою. Він звав її „Фані“ й казав їй „ти“.

— Знаєш, — говорив він до неї, переносючи свою тарілку до їх столу, — я вдовую вже два тижні. Марія втікла з Моратером. Мене це спершу не бентежило... Але сьогодні вранці я відчув в ателіє

таку втому... Неможливо було працювати... Тоді я покинув роботу над своєю групою й поїхав снідати за місто. Я й не гадав, що це так нудно на самоті. Ще трохи і я почав би вже плакати в своїм гнізді...

Він подивився на Провансальця, у якого перший пух на бороді й кучеряве волосся були одного коліру з вином у шклянках:

— Молодість!... ось що гарне!... Юнака ніхто не покине... А найдивніше при тім те, що молодіють біля молодих... Вона має такий самий молодий вигляд, як і він...

— Простак!... — сказала Фані, сміючись сміхом, з якого не пізнав би ніхто, скільки їй років: в її сміху справді бреніли чари; це був молодий сміх жінки, яка кохав й хоче, щоб її кохали.

— Дивна жінка... дивна... — примимрив Каудаль, дивлячись на неї, із зморшкою суму й заздрости коло уст. — Скажи, Фані, чи ти пригадуєш одно снідання тут... це було вже давно... з нами були Езано, Дежуа, вся банда... ти впала в ставок. Тебе переодягли, як чоловіка, в убрання рибалки. Це тобі було дуже до лиця...

— Не пригадую вже... — відповіла холодно і не збрехала; бо ці змінливі, настроєві створіння живуть завжди тільки теперішнім, годиною кохання. У них немає спогадів минулого, ні страху перед прийдешнім.

Каудаль навпаки був увесь у минулім і розповідав, запиваючи, пригоди своєї рухливої молодости, кохання й піяцтва, прогулянки за місто, балі в Опері жарті з ателіє, боротьби й завоювання. Але обер-

нувшись до них, з очима запаленими відблисками всіх цих давніх огнів, він помітив, що вони майже не слухали його, заняті китицею винограду, яку вони їли разом, майже торкаючись устами.

— Це мабуть дуже нудне, це, що я вам тут розповідаю... Але так, так, я набридаю вам... Ах, чорт би його взяв... як це глупо, бути старим...

Він устав і кинув серветку.

— Снідання на мій рахунок, батьку Лянґльоа... — крикнув він у бік ресторану.

Він відійшов сумно, совгаючи ногами, наче безнадійно хворий. Довго ще закохані бачили його високу постать під позолоченими вітями дерев.

— Бідний Каудаль! Він справді старіється... — прошепотіла з тихим співчуттям Фані. Ґосен дивувався, як ця Марійка, повія, моделька, могла так тішитись стражданням Каудалья і проміняти великого артиста на... кого?... Моратера, плохенького маляра без талану, який мав тільки свою молодість.

Вона засміялась...

— Ах, мій ти невинний, мов ти невиннятко!

І закидуючи його голову обома руками собі на коліна, вона сховала своє обличчя в його волосся та нюхала, наче б вдихала запах квіток.

Цього вечора Жан вперше пішов до Фані, яка просила його про це вже три місяці.

— Але ж, скажи мені врешті, чому ти не хочеш?

— Я не знаю... Мені ніяково...

— Але ж я кажу тобі, що я вільна, що я сама...

Він був стомлений після прогулянки й це допомогло їй затягти його на rue de l'Arcade, зовсім близько

двірця. На першім поверсі одного гарного міщанського дому відчинила їм стара, сувора з вигляду служниця з очіпком мужички на голові.

— Це Машом... Добровечір, Машом... — сказала Фані, кидаючись її на шию. — Дивись, ось він, мій коханий, мій король... Я привела його до себе... Скоро, засвіти всюди, хай у хаті буде гарно...

Жан залишився сам у маленькому сальоні з низенькими вікнами, на яких висіли завіси з того самого звичайненького блакитного шовку, яким були обиті канапки та нечисленні лякеровані меблі. На стінах висіло три-чотири краєвиди, які надавали тапетам світла і краски; на кожному була якась присвята: „Для Фані Леґран“, „Мойй коханий Фані!“

На каміні стояла мармурова копія Сафони роботи Каудаля, величиною в половину справжнього зросту; бронзову відливку цієї статуї Іосен бачив ще в дитячих роках у кімнаті, в котрій його батько працював. При світлі одинокої свічки, що стояла коло каміну, він помітив витончену й наче помолоділу схожість цього мистецького твору із своєю коханою. Ці риси профілю, цей стан під тканиною, ця круглість рамен, сплєтених круг колін, були знані йому, були йому дуже близькі; його око раювало ними, із спогадом ще ніжніших почувань.

Коли Фані побачила його, заглибленого в думках коло мармурової статуї, сказала йому свобідним тоном:

— Є в ній щось спільного зі мною, правда?... Моделька Каудаля була подібна до мене...

І зараз же вона повела його в иншу кімнату, де нахмурена Машом поклала два накриття на малень-

кому столику; всі світла горіли, навіть свічки коло дзеркальної шафи, гарний, веселий огонь палахкотів у каміні, — це була наче кімната жінки, яка одягається на бал.

Ніколи ще Жан не бачив такої чепурної хатньої обстанови. Тяжкі меблі в стилі Люї XVI та ясні муселінові заслони з кімнати його матері й сестер навіть не могли рівнятися із цим мняким, встеленим подушками, її гніздечком, де все, що було деревом, заховувалося під ясними ніжними шовками й де ноги ступали тільки по килимах.

Ці ласощі світла й тепла ніжили їх після ходьби по полях, після дощу, на яким вони вимокли, після грязюки сільських доріг. Одно тільки не давало йому раювати цією розкішю справді по-провансальськи: це поганий настрій служниці, підозрілий погляд, яким вона дивилась на нього, так, що Фані мусіла врешті відіслати її словами:

— Іди собі, Машом... ми справимось самі... .

Служниця вийшла та грюкнула дверима.

— Не звертай на це уваги, вона гнівається на мене за те, що я тебе занадто люблю... Вона каже, що я гублю своє життя... Ці селяне такі скупі!... Але її хист, з яким вона варить, варт більш, ніж вона сама... Покоштуй ось цього пастету із зайця.

Вона подавала йому все, розрізувала печеню, відкривала пляшки шампанського, забувала про себе, щоб послугувати йому, поки він їв, піднімаючи з кожним своїм рухом аж до плечей рукави альжирської ґандури, одягу з м'якої білої вовни, що його вона завжди носила вдома.

Цим вона нагадувала йому їхню першу зустріч

у Дешелета; і сидячи в однім фотелі, їдючи з одної тарілки, вони говорили про цю вечірку.

— О, що до мене, — казала вона, — то як тільки я побачила тебе, я пожадала тебе... Мені хотілося узяти тебе, увести тебе геть, далеко, щоб інші не заволоділи тобою... А ти, що ти подумав, коли побачив мене?...

Він спершу боявся її; потім одначе він відчув повне довіря до неї, щось вроді ближчого знайомства.

— Справді, — додав він, — я тебе ще досі не спитав: Чого ти тоді розгнівалась?... За два вірші Ля Гурнері?...

Але тут вона стиснула брови, так само, як тоді на балі і зробила нагальний рух головою:

— Дурниці... покиньмо говорити про це...

І, обнявши його, казала далі:

— Це тому, що я також трохи боялась... я пробувала рятуватися, втікти... Але я не змогла, я ніколи не зможу...

— О! Ніколи?

— Побачиш!

У відповідь на це він тільки посміхнувся недовірливою усмішкою свого віку, не звернувши уваги на пристрасний, майже грізний наголос, з яким було йому сказано це „побачиш“... Адже ці жіночі обійми були такі ніжні, такі ласкаві; він твердо вірив, що зміг би одним-одиноким рухом звільнитися від них...

Але навіщо йому звільнитися?... В цій затишній, привабливій кімнаті було так добре, його так любо вколюсував подих її цілунків, її дихання над його очами, що заплющувались сами повні сну й відблисків минулого дня. Все ще раз майнуло перед

ним: рудий, імлистий ліс, левади, млини, весь день їх кохання ген за містом...

Нечайно його збудив із солодких мрій голос Машом, яка неманірно гукнула в кімнату:

— Він прийшов... він хоче говорити з вами...

— Як? Він хоче?... Хіба я вже не господиня в себе дома?... Значить, ти впустила його...

Фані зірвалася розлючена, вибігла з кімнати, прошепотівши:

— Не ворущись, любчику... я зараз вернусь...

Але він був стурбований і невдоволений. Із сусідньої кімнати долітав галас гарячої суперечки, приглушений обивками сальону. Чоловічий голос, спочатку роздратований, потім благаючий, вибухи якого роздушувались риданням і сльозами, чергувався з другим голосом, якого він не впізнав відразу, твердим і хриплим, пересиченим ненавистю й брудними словами, що долітали до нього, наче відгуки лайки дівчат з коршми.

Вся ця розкішна обстановка довкола нього була тепер забруднена, заганьблена, наче плямами багна на шовку; і ця жінка була також забруднена ними, зведена на рівень інших, якими він погорджував досі.

Вона ввійшла задихана, поправляючи чудовим рухом руки своє розсипане волосся:

— Як це гупо, коли мужчина плаче!...

Але тут же, бачучи, що він стоїть уже одягнений, вона гнівно крикнула:

— Ти хочеш іти?... Сідай знову... негайно... я так хочу...

І раптом знову благала його ніжно, обхоплюючи його руками й цілуючи:

— Ні, ні... не йди ще... не можеш же ти так піти... Я ж певна, що ти вже не вернувся б.

— Але чому ж?...

— Присягни, що ти не гніваєшся, що ти ще прийдеш... О, бо я тебе знаю...

Він присягнув усе, що вона хотіла, але не лишився, не дивлячися на всі її благання й запевнення, що вона у себе дома, що може собі жити й робити, що сама хоче. Врешті вона примирилась із тим, що він іде й провела його до дверей; у неї не було вже й сліду фавнового жару, вона була, навпаки, принижена й покірна, одного тільки благаючи: вибачення.

Довгі й жагучі прощальні цілунки затримали їх у передпокої.

— Отже... коли?... — спитала вона його, дивлячись у глибину його очей. Він хотів відповісти, без сумніву, щось збрехати, щоб тільки вже раз вийти, коли його спинив згук дзвінка. Машом вийшла з кухні, але Фані здержала її рухом руки:

— Ні... не відчиняй...

І вони застигли всі трое там, нерухомі, мовчазні.

Вони почули стримуване зітхання, потім шелест листа, просунутого під дверима, і кроки, які помалу сходили по східцях.

— Я казала тобі, що я вільна... на!...

Вона передала своєму коханкові лист, який вона тільки-що перечитала, дуже невибагливий любовний лист, дуже принижений, дуже боязький, написаний олівцем у якійсь каварні. В ньому нещасний автор просив вибачення за свою одчайдушну сміливість, за свій божевільний вчинок, признавав, що не

мав до неї ніяких прав, хіба ці, що їх вона буде ласкава йому лишити, просив із заламаними руками, щоб його не відсилено безповоротно, обіцяв прийняти все, погодитись на все... щоб тільки не втратити її, Боже, тільки не втратити її...

— Ну, віриш тепер? — спитала вона крізь злісний сміх.

Цей сміх остаточно відгородив від неї серце, яке вона хотіла завоювати. Жанові вона здалася жорстокою. Він ще не знав, що кохаюча жінка має тільки серце для свого кохання, що все багатство живих сил її серця, його співчуття, милосердя, доброти й ласкавості віддане одному еству, одному-єдиному.

— Ти даремно так кепкуєш... Цей лист жахливо шматує серце...

І тихенько, пронизуючим голосом, простягаючи до неї руки, він спитав:

— Слухай,... чому ти женеш його?...

— Я більше не хочу його... Я не люблю його.

— Але ж він був твоїм коханком... Він дав тобі цей розкішний достаток, у якому ти живеш, у якому ти завжди жила, який необхідний для тебе.

— Любчику, — сказала вона з властивим собі відгуком щирости, — коли я тебе не знала, мені являлось усе це дуже гарним... А тепер це втомлює мене й я соромлюся цього... мені робиться гидко від цього... О, я знаю, ти казатимеш мені, що наші відносини не серйозні, що ти не любиш мене... Але це вже моя справа... Чи ти хочеш чи ні, я присилую тебе кохати мене.

Він не відповів, умовився про побачення на зав-

тра і втік, залишаючи кількадесят франків Машом, останки свого студентського майна, в заплату за вечерю. Для нього це вже було скінчене. Яке право він мав турбувати існування цієї жінки і що міг він дати їй у заміну за те, що вона губила через нього?

Він написав їй ще того самого дня, як тільки міг ніжно й щиро, але не признаючись їй, що він відчув, як з їх звязку, із цього легкого й милого капризу, виходить раптом щось жорстоке й нездорове; він відчув це з ридань зрадженого коханка, які чергувались із її сміхом і лайками прачки.

У цього великого хлопця, який виріс далеко від Парижу, серед верховин Провансії, було по батькові трохи грубости й уся тонкість, уся делікатність матері, до якої він був подібний як портрет. І щоб боронитись перед спокусами розваг парижського життя — він мав ще перед собою приклад брата свого батька, божевільні вчинки й гульня котрого напів зруйнували їхню родину й поставили в небезпеку честь їх імени.

Дядько Цезар! Уже тільки цими двома словами й родинною драмою, яку вони нагадували, можна було вимагати від Жана багато більших жертв, не то пожертвування цієї авантюри, якій він ніколи не надавав значіння. Але виявилось, що це було важче, ніж він сподівався.

Хоч він по всіх правилах розійшовся з нею, вона вернулась, невідстрашена ні його відмовами бачити її, ні зачиненими дверима, ні заборонами. „Я не маю самолюбства...“ — писала вона йому. Вона вичікувала години, коли він їв у ресторані, чекала перед каварнею, де він читав часописі. І ні сліз,

ні сцен. Як-що він був у товаристві, вона задовольнялась тим, що йшла за ним, вичікуючи хвили, коли він залишиться сам.

— Хочеш цього вечора?.... Ні?... Ну, то це буде на другий раз. — І вона йшла геть, згідна на все, залишаючи йому каяття в своїй суворості й приниження з причини брехні, яку він стогнав при кожній зустрічі. „Іспит надходить... бракує часу... потім, пізніше, як би вона схотіла...“ А в дійсності він збирався, скоро складе іспит, поїхати на місяць на південь і сподівався, що за цей час вона його забуде.

На нещастя, склавши іспит, Жан заслаб. Він мав запалення горла, яке схопив десь у коридорах міністерства й занедбав, через що воно погіршалося. Він нікого не знав у Парижі, окрім кількох студентів-земляків; але ці не відвідували його вже, бо віддалило їх від нього його вередливе кохання.

До того ж, тут треба було більше звичайної приязні і від першого ж вечора Фані Леґран влаштувалась коло його ліжка, не покидаючи його протягом десяти днів, ходячи безутомно коло нього, без страху й огиди, вправна як сестра-жалібниця, з ніжними пестощами, які іноді, в години гарячки, нагадували йому велику хворобу, що він мав дитиною й він кликав тоді свою тітку Дівонну, казав „спасибі, Дівонно“, коли він почував руки Фані на своїм вохкім чолі.

— Це не Дівонна... це я... я стережу тебе...

Вона рятувала його від найманих послуг, від недбало загашених вогнів, від ліків, зроблених у кімнаті сторожихи; і Жан дивувався, стільки було вмі-

лости, вдатности, швидкості в цих звичайно лінивих і випещених руках. Вночі вона спала дві години на канапці — канапка із студентського готелю, не м'якша, ніж тапчан у кімнаті поліцейного комісаріату.

— Але, бідна моя Фані, ти ніколи не ходиш до дому?... — спитав він її одного разу... — Мені тепер краще... Треба було б заспокоїти Машом.

Вона розісміялась. Давно вже не стало ні Машом ні дому. Все було продано, меблі, сукні, навіть посуд. Їй залишалась 'сукня, що вона мала її на собі, й трохи тонкої білизни, врятованої служницею... Якщо він її тепер прожене, вона залишиться на бруку.

III.

— На цей раз я, здається, знайшла.. Rue d'Amsterdam, проти двірця... Дві кімнати, кухня й великий балькон... Як хочеш, ми підемо подивитись, коли ти вийдеш з бюро... Це високо, на п'ятім поверсі... але ти понесеш мене. Це було так гарно, ти пам'ятав?...

І зворушена цим спогадом, вона радісно засміялася, гралась і пестилась, шукаючи на його шії того місця, — свого місця.

Вдвох, у малім готелі, між гамірливими студентами, серед гомону людей, які безнастанно ішли сходами вгору й удолину, цими сходами, по яких тягались дівки в фартухах і деревляних черевиках, у готелі з тоненькими паперовими стінами, за якими ворушилися інші родини, ця суміш ключів, свічників і черевиків, — ні — так далі жити було неможливо. Натурально, — не для неї: вкупі з Жаном, — для неї і дах, льох, навіть рів — усе було добре. Але тонкість її коханка жахалась де-яких доторкань, про які він як парубок раніше не думав. Те, що тут діялося вночі, пригноблювало його, ганьбило його у власних очах та розбуджувало в ньому той смуток і огиду, що їх він відчував, дивлячись на клітку з малпами в Зоологічному Саді, які перекривлюють усі жести й вирази людських пристрастей. Ресторан

також набрид йому, разом із своїми стравами, за якими треба було ходити двічі на день на бульвар Сен Мішель, у велику залю, переповнену студентами, учнями Академії Мистецтв, малярами, архітектами, які, хоч і не знали його, протягом року звикли до його обличчя, бо він їв уже цілий рік тут.

Він червонів, коли відчинив двері й бачив, що очі всіх звертаються до Фані, але входив з тою силуваною готовістю на бій, яка знаменує всіх молодих людей, що йдуть із жінкою; і він боявся також зустріти одного із своїх начальників з міністерства, або будь-якого земляка. А до того й справа з грішми...

— Як це дорого!... — казала вона що-разу, приносячи й розглядаючи маленький рахунок обіду... Як би ми були в себе, я три дні вела б господарство за ці гроші.

— То добре, хто нам заважає?...

І вони почали шукати собі помешкання.

Це пастка! Всі попадаються в неї, найкращі, найчесніші, завдяки цьому інстинктові ладу, цій тузі за „огнищем“, бо цю тугу викохало в них родинне виховання й тепло домашнього вогнища.

Вони негайно винайняли помешкання при Rue d'Amsterdam, і воно дуже їм сподобалось, із своїми кімнатами, які йшли одна за одною й лежали так, що кухня й зала виходили на заднє подвір'я, з якого підіймались запахи помий і хльору, — а спальня на галасливу, нерівну вулицю, яка трусилась вдень і вночі від возів, візків, візників і омнібусів, від свисту потягів, що приїздили й відїздили, від усього шуму

Західнього двірця, який розстелювався перед ними своїми шкляними дахами, коліру брудної води. Але за те вони мали потяги коло своїх дверей, — і потяги до Сен-Клю, Віль д'Авре, Сен-Жермен, до цих прогулянкових місць на березі Сени, їхали майже під їх бальконом. Бо до них належав справді широкий і вигідний балькон, на яким залишився від попередніх мешканців барвисто пофарбований цинковий дах, сумний і мокрий в часі зімових дощів, але під яким дуже добре обідати влітку, на свіжім повітрі, наче в гірській хатці.

Тепер почали шукати меблів. Жан написав додому про свій намір оселитися в окремім помешканні й тітка Дівонна, яка була дома щось вроді жіночого інтенданта, прислала йому потрібні гроші; в своїм листі вона повідомляла, що висилає шафу, комоду й велике крісло з трощі, те все витягнене з „вітряної кімнати“, як він цього бажав.

Ця кімната — в їх домі в Кастеле — в кінці коридора, в якій ніхто не жив, з міцно причиненими віконницями й запертими дверима, виходила на рідному й підпадала через це під подуви вітру містралю, під якими вона тріщала як маяк. Туди скидали старі речі, бо кожне молоде покоління відкидало де-що з предківських річей і набувало нові.

Ах, як би Дівонна знала, для яких дивних сіест служитиме тростяне крісло і скільки шовкових спідничок та мережаних пантальонів лежатиме в шуфлядах старомодньої комоди... Але докори совісти Їосена із цього приводу губились у тисячах маленьких радощів зза власної домівки.

Це було так цікаво — ходити, після бюрових

годин у міністерстві, в присмерку, взявшись під руки, по якійсь із довгих вулиць передмістя, вибіраючи меблі для їдальні, — буфет, стіл і шість стільців, або завіси з барвистого ситцю для полога над ліжком. Він купував насліпо все без розбору, заплющивши очі; але Фані дивилась за двох, випробовувала стільці, розсувала стіл і торгувалась як досвідчена торгівка.

Вона знала маґазини, де можна було купити по фабричних цінах усю кухонну посуду для малої родини, чотирі залізні ринки й п'яту емальовану для варення шоколяди; мідяних вона не хотіла, їх занадто довго треба чистити. Шість цинових приборів з великою ложкою до набирання зупи і двадцять чотирі тарілки з англійського фаянсу, міцного й гарного, все це пораховане, приготоване, запаковане, наче посуда лялечки.

Для простинь, серветок, рушників і скатертинок вона знала одного купця, представника великої фабрики в Рубе, якому можна було виплачувати частками місячно; вічно роздивляючись по виставках, вишукуючи ці „випродажі“, ці відкиди з потопленого корабля, які Париж приносить постійно на піні своїх хвиль, вона знайшла на бульварі Кліші за безцін знамените ліжко, майже нове й дуже широке.

Він також, виходячи з бюро, пробував робити закупна; але він ні на чім не розумівся, не вмів відмовляти й соромився вийти з крамниці, нічого не купивши. Зайшовши до маґазину, щоб купити посудину на оливу й оцет, про яку вона йому говорила і довідавшись, що посудину вже продано, він приніс замість неї — сальонний свічник з при-

вісками, цілком непотрібний, бо вони не мали сальону.

— Ми повісимо його на веранді... — казала Фані, щоб потішити його.

А яка приємність виміряти, сперечатися про місце для якого мебля! А ці оклики, сміх, руки, підняті до неба, коли помічали, що, не дивлячися на всі перестороги та на дуже докладний список потрібних покупок, виявлялося, що завжди ще вони щось забули.

Наприклад, з терткою до цукру. Ну, уявіть собі. Чи це видане, щоб вони починати своє господарство без тертки до цукру!...

Потім, коли все було куплене й поставлене на місце, завіси привішені та свіжий кніт заправлений у нову лампу, який гарний вечір провели вони, докладно переглядаючи свої три кімнати перед тим як іти спати, і як вона сміялась, світлячи йому, поки він замикав двері на ключ:

— Ще раз... тепер замкни вгорі... замикай добре, щоб ми були безпечні.

І от почалось нове, чудове життя! Після своєї праці він швидко йшов, поспішаючи додому, щоб одягти свої сандали й посидіти коло каміна. І серед темного тиску вулиці він уявляв собі їхню ясну й теплу кімнату, прикрашену цими старими провінційальними меблями, якими Фані спершу хотіла користуватись тільки тимчасово й які згодом виявились дуже гарними старовинними речами; особливо шафа, стилю Люї XVI, на гладкій поверхні якої були намальовані провансальські свята, пастухи в бар-

вистих жупанах, танці під сопілку й тамбурин, присутність цих старомодніх річей, до яких він звик у дитячих роках, нагадувала йому батьківський дім і наче освячувала його нову домівку, вигодою якої він що-йно починав ракувати.

Коли він тільки задзвонив, з'являлась Фані, прибрана, кокетлива, „вся новенька“, як вона казала. Вона носила чорний вовняний одяг, дуже простий, але знаменито зроблений, повний невишуканої стрійності жінки, яка звикла до елегантних одягів, із засуканими рукавами, у великій білій запасці; бо вона вела господарство сама й працювала на кухні, наймаючи жінку тільки для грубої роботи, яка нищить красу рук.

Вона варила навіть дуже добре; знала дуже багато рецептів південних і північних страв, різномірних, як її репертуар народніх пісень, що їх вона співала після обіду, повісивши білу запаску на зачинені двері кухні, своїм утомленим і пристрасним контральтом.

Внизу клекотіла й гомоніла вулиця наче рвучі хвилі. Холодний дощ бряжчав по цинковім даху веранди; і Іосен, простягнувши ноги до вогня, витягшись у своїм кріслі, дивився на осклені простори двірця напроти й на урядовців, зігнутих над писаниною під білим світлом великих рефlectorів.

Йому було добре, він дозволяв ходити коло себе. Чи він був закоханий? Ні; але вдячний за кохання, яким його оточувано, вдячний за цю завжди рівну ніжність Фані. Як міг він жити досі без цього щастя, боячись, — із чого він тепер сміявся, — що воно стане причиною його погуби або поневолення? Хіба

не було його життя тепер краще, чистіше, здоровіше ніж досі?

Ніякої небезпеки в майбутньому він не добачував. Через три роки, коли він відїздитиме, вони — думав він — розстануться сами спокійно й без ворожнечі. Фані знала про це; вони говорили про це, як про смерть, як про якусь далеку, але неминучу долю. Значиться, — залишалась тільки велика гризота, яку матимуть вдома, коли там довідаються, що він не живе сам, та гнів його суворого і гнівливого батька.

Але як вони зможуть довідатись? Жан ні з ким не зустрічався в Парижі. Його батько, — „консуль“, як його там звали — цілий рік був зайнятий своїм великим маєтком і виноградниками. Немічна мати не могла зробити ні кроку без чужої допомоги й залишала Дівонні всі господарські клопоти й догляд за його двома сестрами, Мартою й Марійкою, ненадійне народження яких забрало всі її життєві сили назавжди. Що до дядька Цезаря, чоловіка Дівонни, то це була велика дитина, яку без опіки не пускали подорожувати.

І Фані знала тепер усю його родину. Коли він діставав листа з Кастеле, вона читала його понад його плечами, поділяючи його почування. Про її власне життя він не знав нічого, не питався. В нього був гарний несвідомий егоїзм молодости, але ніякого ревнування, ніякої турботи. Повний свого власного життя, він був увесь зайнятий ним і нурявся в нім, показував його, думав голосно і не мав ніяких таємниць, тоді — як вона мовчала.

Так дні, тижні проходили в щасливім спокої,

стурбованим хвилюю одною обставиною, яка обоє їх збентежила в однаковій мірі, але не обоє однаково. Їй здалось, що вона завагітніла і вона сказала йому про це з такою радістю, що він не міг поділяти її. В ґрунті річи, він перелякався. Дитина, в його віці!... Що б він з нею робив?... Чи він повинен прийняти її за свою?... І який це важкий зв'язок між цією жінкою і ним, яке ускладнення майбутнього!

Раптом він побачив між собою і нею ланцюг, — важкий, холодний і нерозривний. Вночі він не спав, так як і вона; одно побіч другого мріяли вони з розплющеними очима, душею віддалені на тисячі миль одно від одного.

На щастя виявилось, що це була тільки фальшива тривога і вони могли знову радуватися своїм мирним, замкненим життям. Потім, коли зіма скінчилась і вернулось нарешті злотисте сонце, їхня хата ще покращала, побільшена бальконом. Увечері вони їли там під зеленуватим небом, перерізуваним льотом ластівок.

З вулиці доносились теплі подуви й увесь шум життя, що плив із сусідніх будинків; але найменший подих повітря навівав на них прохолоду, вони мріяли там годинами, аж ставало так темно, що неможна було нічого бачити. Жан згадував подібні ночі на берегах Рони, мріяв про становище консуля в далеких країнах гарячого підсоння, про відпливаючі кораблі, які вітер овіватиме такими ж довгими подувами, як тепер, коли від його подиху колихається завіса балькону. І коли незримі пестощі шепотіли на його устах: „чи любиш мене?...“ — він завжди вертався дуже здалеку, щоб відповісти: „О, так, я люблю

тебе“... „От, що значить, вишукати собі такого молодого панича; у них за-багато чого иншого в голові“.

На тім самім бальконі, відділена від них залізною ґратою, обвішаною квітами, що вються по ній угору, милувалась инша парка, пан і пані Геттема, вінчані люди, дуже товсті, поцілунки яких дзвеніли як поличники. Вони чудово годилися одно з одним своїм віком, нахилами, отяжілим виглядом і любо було чути цих закоханих на прикінці молодости, коли вони співали тихенько вдвох, спершись на балюстраду, старі сентиментальні романси:

Я чую це, як він зітхав в сутінку;
Це гарний сон, ах, не будіть мене.

Вони подобались Фані й вона була б радо познайомилась із ними. Іноді навіть вона обмінювалась із сусідкою понад почорнілим залізом балюстради посмішкою закоханих і щасливих жінок; але чоловіки були більш стримані й не говорили один до одного.

Одного післяполудня Жан вертався з набережного Quai d'Orsay, коли хтось покликав його на розі rue Royale. Був чудовий день, теплий і ясний, і цілий Париж метушився на цім розі бульвара, який при гарнім заході сонця не має рівного собі в світі.

— Сідайте тут, гарний юначе, і випийте чого небудь... мені любо дивитись на вас.

Дві великі руки схопили його й посадили під шатровим дахом каварні, що виходила на пішохід трьома рядами своїх столиків. Він не пручався, гордий чути, як довкола нього ця публика, зложена

з гостей із провінції та із чужинців у полосатих блюзах і круглих капелюхах, зацікавлено шепотіла ім'я Каудалья.

Різбяр сидів перед чаркою абсінта, який добре годився з його військовою поставою, поруч з інженером Дешелетом, який приїхав напередодні, і — завжди однаковий, схуділий і жовтий, з гостро зарисованими щоками й маленькими добрими очима, широко роздутими ніздрями, надихувався духом Парижа. Як тільки молодий чоловік сів, Каудаль сказав, показуючи на нього з комічним гнівом:

— Яка гарненька собі людина... Хто повірить у те, що й я колись був такий молодий і таксамо виглядав, як і він... Ох, молодість, молодість...

— Ти все ще тої самої? — сказав Дешелет, вітаючи усмішкою жарт свого приятеля.

— Дорогий мій, не смійтеся... Все, що я маю, що я в, медалі, хрести, членства Академії, я віддав би за оце волосся та соняшно-золотавий колір тіла.

Потім звернувся раптом до Іосена й сказав:

— А Сафо, — що ви з нею зробили?... Її ніде не видно.

Жан широко розплющив очі, не розуміючи.

— Так ви вже не з нею? — Але побачивши його здивування, Каудаль нетерпляче додав: — Але ж, Сафо... Фані Леґран... Віль д'Авре...

— О, це покінчено, вже давно...

Як він вимовив цю брехню? Через якийсь сором, ніяковість при цім імені Сафо, яке давали його коханці; ніяковість говорити про неї з іншими чоловіками, може також бажання довідатись про речі, яких йому так не сказали б.

— А, Сафо!... Вона ще живе? — розсіяно спитав Дешелет, усе ще радісно захоплений тим, що бачив знову сходи Маделени, базарі квітів та довгу низку бульварів між двома рядами зелених дерев.

— Так ви не пригадуєте собі її, як вона була у вас минулого року?... Вона була така гарна у фе-ляшській туніці... А цієї осені, коли я одного ранку стрінув її за сніданням у товаристві цього гарного хлопця, у Лянїлюа, вона виглядала так гарно, що ви сказали б, що це молода жінка, повінчана що-йно два тижні тому.

— Та скільки ж їй років?... Її вже давно знають... Каудаль підвів голову, рахуючи:

— Скільки років?... скільки років?... Так, вона мала сімнадцять років в 1853-ім році, коли вона була мовою моделлю. Тепер 1873-ій рік. Отже, рахуйте.

Раптом його очі блиснули:

— Ах, як би ви її бачили двадцять років тому... висока, струнка, уста вигнуті, велике чоло... Руки, плечі, ще трошки худі, але це було добре для Сафо... А як жінка і коханка!... Чого тільки не було в цім тілі, чого тільки не можна було викресати із цього огнива, із цієї клявіатури, в якій не бракувало ні одної ноти... Вся ліра!... як казав Ля Їрнері.

Жан, смертельно блідий, спитав:

— Чи він також був її коханком, оцей?...

— Ля Їрнері? Так, і я від цього немало натерпівся... Чотирі роки ми жили разом як чоловік і жінка, чотирі роки я ходив коло неї, задовольняв усі її капризи... Професори співу, фортеп'яна, вчителі їзди верхом, що ще?... І коли я її добре підплекав, вигладив, вирізав як архитвір з тонкого ка-

міню, її, яку я знайшов одної ночі на вулиці, перед дверима „Bal Ragache“, цей гарненький рифмач прийшов до мене й узяв її зперед мене, зза мого столу, при яким він сидів що-неділі!

Він сильно віддихнув, наче щоб відогнати цей старий любовний спогад, який іще тремтів у його голосі й тоді продовжував, уже спокійніше:

— Але цей вчинок не приніс йому користи. Три роки їх спільного життя, це було пекло. Цей поет, повний пестливих згуків, був скупий, недобрий маньяк. Треба було бачити, як вони одно одного мучили!... Вона вічно ходила з підв'язаним оком, а він з обличчям, пораненим нігтями... Але найкраще, це коли він схотів покинути її. Вона липла як репях, не відходила від його дверей, слідувала за ним, чекала, лежачи під його дверима. Одної ночі, зимою, вона чекала п'ять годин внизу, коло Фарсі, куди вони пішли цілим товариством. Аж шкода її було... Але елеґійний поет був неблаганий; щоб звільнитись від неї, він звернувся врешті одного дня до поліції. Ах, гарний панок... А на закінчення, як подяка цій гарній дівчині, яка віддала йому найкраще із своєї молодости, свого розуму і свого тіла, він вилив їй на голову книжку ненависних, лайливих, образливих віршів, „Книгу кохання“, свою найкращу книжку.

Нерухоми́й, випростаний, Іосен слухав, втягуючи маленькими ликами через довгу соломинку льодовий напій, що стояв перед ним. Напевне, йому налили туди якоїсь отрути, яка заморожувала його від серця до ніг.

Він тремтів від холоду, не дивлялись на чудову

погоду, бачив у блідім віддаленні тіні, що наближались і віддалялись, віз із діжкою до поливання вулиць, що стояв коло Маделени й цей хаос возів, які котились по м'якій землі мовчазно, наче по ваті. В Парижі не стало шуму, чулось тільки те, що говорилося за цим столом. Тепер балакав Дешелет і це він тепер доливав йому отрути:

— Яка жорстока річ, ці розриви... — І його спокійний і насмішливий голос приймав вираз безкраєї ніжності й жалю. — Люди жили роки разом, притулені одно до одного, єднаючи в одно свої мрії. Все сказали, все дали одно одному. Переїнялися своїми звичками, манірами, рухами, навіть виглядом. Зліпилися від ніг до голови! Потім раптом кидають одно одного, відриваються. Як вони це роблять? Як мають цю сміливість? Я ніколи не зміг би. Так, коли б навіть мене обдурено, обрехано, закидано кпинами й брудом, то, коли жінка заплакала б і сказала б: „залишись...“, я не пішов би... І ось чому жінки в мене тільки гості... Немає „завтра“, — як говорено в колишній Франції... або тоді вже шлюб. Це зв'язує раз на все і в краще.

— „Не треба завтра“... „немає завтра“... Ви так легко говорите про це. Є жінки, що не дозволять викинути себе... Ця Сафо наприклад...

— Я не подарував їй ані одної хвили більше ніж іншим... — сказав Дешелет з мирною посмішкою, яка бідному коханкові видалася огидною.

— Це значить, що ви не були їй до смаку, а то... Коли ця дівчина кохає, то вона чіпляється... Вона любить спільне життя... Але вона не має щастя в ньому. Вона влаштовується з Дежуа, письменником;

він вмірає... Вона переходить до Езано, той жениться... Потім прийшов гарний Фляман, гравер, колишній модель, — бо вона завжди любила талант або красу, — і ви знаєте її страшну пригоду...

— Яку пригоду?... — спитав Іосен здушеним голосом; і він почав смоктати свого соломинку, слухаючи любовної драми, якою захоплювався Париж кілька років тому.

Гравер був бідний, божевільно кохав цю жінку; і зі страху, що вона кине його, він робив фальшиві банкноти, щоб вона жила в розкоші. Його відкрили майже вмиць, посадили до в'язниці разом з його коханкою; він дістав десять літ в'язниці, а вона тільки шість місяців слідчої тюрми з Сен-Лазарі, бо були докази її невинності.

І Каудаль пригадував Дешелетові, — який слідкував за процесом, — яка вона була гарна в своїй шапочці із Сен-Лазару і яка смілива, одверта, вірна своєму чоловікові до кінця... І її відповідь старому президентові суду й поцілунок, що вона його послала Фляменові над головами жардармів, кричачи йому голосом, який міг розжалобити каміння: „Не сумуй, любчику... Гарні дні вернуться, ми ще кохатимемось!“ А все таки це трохи відхолодило її від родинного життя, бідну дівчину.

— Потім, попавши у світ вищого шик, вона почала брати коханків на місяць, на тиждень і ніколи артистів... О, вона так боїться артистів... Вона продовжує бачитися, здається, тільки зі мною... Зрідка вона приходила викурити папіроску в моє ательє. Потім місяцями я не чув про неї, аж до дня, коли я побачив, як вона снідала із цією гарною

дитиною й їла виноград з його уст. І я сказав собі: ось моя Сафо знов угорі.

Жан не міг більше слухати. Він почував, що вмирає від усієї цієї отрути. Після недавнього холоду, жар мучив його груди, піднімався до його голови, готової розірватись, як казанок, розпечений до-біла. Він перейшов через вулицю, хитаючись між колесами возів. Візники кричали. Чого їм треба, цим дурням?

Переходячи через базар Маделени, він почув запах геліотропу, улюблений запах своєї коханки. Він прискорив кроки, щоб втікти від нього і, лютий, думав голосно: „Моя коханка!... так, гарненький бруд... Сафо, Сафо... Подумати тільки, що я прожив цілий рік так!...“ Він повторював це ім'я з гнівом, пригадуючи, що бачив його в маленьких журналах між іншими іменами для повій у галлянтній пародії на Їотайський альманах: Сафо, Кора, Фрине, Жанне де Пуате, Фока...

І з чотирма буквами її страшного імени проходило перед його очима все життя цієї жінки, наче струмок брудної води... Ательє Каудала, бійка у Ля Гурнері, нічні очікування перед шинками або під дверима поета... Потім гарний гравер, фальшування банкнотів, суд... і маленька шапочка з вязниці Баньо, в якій так гарно було їй до лиця, і поцілунок, кинений фальшивникові: „Не сумуй, любчику“... Любчик! те саме ім'я, ті самі пестоші, що й для нього... Який сором... О, ну й почистить же він зараз увесь цей бруд!... І весь час цей запах геліотропу, який переслідував його в півсмерку, того самого блідо-лілового коліру, що й малесенька квітка.

Раптом він помітив, що ще досі ходить взад і

вперед по базарі, наче не чердаці корабля. Він пішов далі, швидко дійшов до rue d'Amsterdam, твердо вирішивши вигнати цю жінку від себе, викинути її на сходи без пояснень, плюнувши їй у спину лайкою її імени. Коло дверей він завагався, подумав, зробив ще кілька кроків. Вона буде кричати, плакати, розпустить по будинку весь свій вулишний словник, як тоді, на rue d'Arcade...

Написати?... Так, краще написати, покінчити з нею в чотирьох жорстоких словах. Він увійшов у першу-ліпшу англійську таверну, порожню й сумну, ще не освітлену й сів перед брудним столиком, коло єдиного гостя, дівчини з головою як череп трупа, яка їла вуджену рибу, нічого не пючи. Він замовив шклянку елю, не пив його й почав писати листа. Але забагато слів юрбилось у його голові, вони хотіли вийти всі відразу і перо, вмочене в густе погане чорнило, ходило за-повільно, на його думку.

Він подер два чи три початих аркушки і виходив нарешті, нічого не написавши, коли його сусідка, з повним ротом, спитала тихенько й неспіливо:

— Ви не пете?... можна?...

Він зробив знак, що так. Дівчина кинулась до шклянки й випорожнила її одним ликом, який виявив бідність цієї нещасної, що мала в кишені рівно стільки грошей, щоб наїстися, а не могла попити їжі навіть шклянкою пива. Жалість найшла на нього, яка втихомирила його, відкрила йому нещастя жіночого життя; і він почав судити більш по-людськи й міркувати над своїм горем.

Врешті-решт, вона ж йому не брехала; а що він не знав нічого про її життя, то це тому, що він

ніколи ним не турбувався. Що він закидав їй? Час, проведений у в'язниці Сен-Лазар? Але ж її виправдали, майже з тріумфом понесли до виходу... Отже, що? Інших чоловіків перед ним?... А хіба він не знав цього? Навіщо гніватись на неї дужче через те, що імена цих коханків були славетні, відомі, що він міг зустрічати їх, говорити з ними, бачити всюди їхні портрети? Хіба це був злочин, що вона вибрала цих?

І в глибині його істоти підіймалась погубна, таємна гордість — ділити її з цими великими артистами, казати собі, що вони знаходили її гарною. В його віці чоловік ніколи не буває певний, не знає добре. Він любить жінку, коханку; але йому бракує очей і досвіду, і молодий коханок, який показує вам портрет своєї коханки, шукає погляду одобрення, який запевнив би його. Обличчя Сафо побільшилось, прикрасилось сяйвом у його очах, відколи він знав, що її виспівав Ля Гурнері, а Каудаль увічнив у мармурі і бронзі.

Але раптом гнів знову охоплював його, він вставав з лавки, на яку він присів підчас своїх міркувань, — серед криків дітей і розмов робітниць, у порохах літнього вечора, — і він почав знову ходити, гнівно і голосно говорити... „Гарна, ця бронзова Сафо... продажний товар, який можна всюди побачити, банальний як арія катаринки, як це слово »Сафо«, на первісну іграцію якого протягом століть поналіплювались погані легенди і яке з імени богині зробилось етикеткою хвороби... Яке це все брудне, Боже мій!...“

Він ходив так, то примирений, то розлючений,

роздираний цими протилежними думками й почуваннями. Бульвар темнішав і порожнів. Терпкий, гостро пронизливий запах носився в теплім повітрі; і він впізнав браму великого цвинтаря, на якому минулого року він з товаришами був присутній при освяченні бюста Дежуа, роботи Каудалья, Дежуа, співака Quartier latin, автора „Сандрінетти“. Дежуа, Каудаль! Від двох годин ці імена згучали якось дивно для нього. І якою брехливою й нужденною здавалась йому історія про студента, його подружечку й їх малу домівку, тепер, коли він знав її невеселу підкладку, коли він пізнав від Дешелєта страшне призвище, яке дають цим тротуарним шлюбам.

Вся ця темрява, ще чорніша з причини сусідства смерти, жахала його. Він повернувся, звідки прийшов, минаючи робітників, які вештались мовчазно як нічні птиці, минаючи нехарну зволоч під дверима шинків, у яких крізь шиби мріли мов тіні танцюючі, обіймами злучені випадкові пари... Котра година?... Він почував себе зламаним, як рекрут наприкінці походу; і від його вгамованого болю лишалась тільки втома. О, лягти, заснути... Потім уранці він скаже холодно цій жінці: „Справа така...: я знаю, хто ти... Це не твоя вина й не моя; але ми більш не можемо жити разом. Розлучімося...“ І щоб сховатись від її переслідувань, він поїде додому, обняти матір і сестер, щоб просвіжитися на вітрі Рони, в подихах вільного й животворного Містралю та змити плями цього поганого сну.

Вона лягла, втомлена від очікування, й спала під повним світлом лампи, залишивши одчинену книжку

коло себе на ковдрі. Його наближення не збудило її. Стоячи перед ліжком, він зацікавлено дивився на неї, наче на нову, чужу жінку він знайшов би тут.

Гарна, о! гарна була вона. Руки, груди, плечі, — все наче з тонкого бурштину, без плям і рисів. Але на червоних повіках, — може з вини роману, що його вона читала, може з вини турбот і очікування, — на цих рисах, знеможених сном і не підтримуваних більше жагучим бажанням жінки, яка хоче, щоб її любили — яка втома, яке німе признання! Її вік, її життя, її нещастя, її капризи, її кохання і Сен-Лазар, бійки, сльози, тривоги, — все було тут видно, все одкрито; і фіолетові плямки від кохання й безсонних ночей, і складки довкола нижньої губи, виснаженої і принищеної як цимбрина криниці, з якої пила ціла громада, і початки товстіння, яке віддає тіло на поталу зморшок і старости. Ця зрада сну в мертвій тиші, що скутувала все довкола, мала в собі щось потрясаюче й жахливе, це було наче нічне боевище, з усіми своїми страхіттями й усим жахом, що їх око бачить або про котрі догадуються з неясних рухів тіней, що химерно блукають серед нічної темряви.

І раптом бідному хлопцеві прийшло величезне, непереможне бажання заплакати.

IV.

Вони кінчали обід, при одчинених вікнах, під за-
тихаючий щебіт ластівок, які прощали заходяче
сонце. Жан мовчав. Але він хотів говорити і завжди
про ту саму страшну річ, яка мучила його й якою
він мучив Фані від часу зустрічи з Каудалем. Вона,
бачучи його спущені очі й штучно-байдужий вигляд,
який він приймав, коли хотів запитувати, догадалась
і попередила його:

— Слухай, я знаю, що ти хочеш мені сказати...
пожалій нас, я тебе прохаю... це змучує нарешті...
ти ж знаєш, що це все вмерло, що я люблю тільки
тебе, що на цілім світі для мене є тільки ти...

— Як би все це минуле було мертве, як ти ка-
жеш... — і він дивився в глибінь її гарних очей,
мінливого сірого коліру — ти не берегла б річей,
які тобі його нагадують... так, там, у скриньці...

Сірий колір її очей затемнивсь чорною тінню:
— Так ти знаєш?

Вся ця купа любовних листів, портретів, увесь
цей ґальянтний і славетний архив, врятований від
стількох руїн... невже й з цим треба покінчити!

— Чи хоч після цього ти повіриш?

Він недовірливо посміхнувся, викликаючи її. Його
недовірливу посмішку зрозуміла вона як визов і
побігла за лякеровою, окутою металевими попруж-

ками скринькою, яка лежала в шафі серед її тонкої білизни та цікавила від кількох днів її коханка.

— Пали, рви, — це все твоє!

Але він не поспішався повернути маленький ключик, розглядаючи вишневе дерево з рожевої перлямутри й літаючих бузків, інкрустованих у кришці скриньки; раптом він відчинив її...

Всі можливі формати, всі почерки, колірові папери зі золотими монограмами, старі пожовклі листи, порвані на згибах, шкрябанина олівцем на листочках із записника, візитні картки, купами, без ладу, наче в шуфляді, в якій часто шукали й рились та в яку він сам запускав тепер свої тремтячі руки.

— Давай їх сюди. Я їх палитиму перед твоїми очами.

Вона говорила гарячково, присівши перед каміном, коло запаленої свічки.

— Давай!

— Ні... почекай...

А далі ще тихіше, наче засоромившись:

— Я хотів би прочитати...

— Навіщо? ти знову розраниш собі душу.

Вона думала тільки про його терпіння, а не про болючу ніяковість, з якою вона мала обнажувати тепер перед ним усі жагучі таємниці та пристрасти, інтимні пристрасні сповіді всіх цих чоловіків, що колись кохали її; і наблизившись, усе ще на вколішках, вона читала разом із ним, слідкуючи за ним притаєним поглядом.

Десять сторінок довгого й ніжного почерку, підписаних Ля Гурнері, в 1861 р., у яких поет, післаний в Альжир для офіційного й поетичного опису

подорожи цісаря й цісареві по Альжирі розмальовує своїй любці блискучі картини великого свята. Переповнений і кипучий Альжир, справжній Багдад з „Тисячі й одної ночі“; вся Африка, що прибігла й згуртувалась довкола міста, бючись об його брами, як пустинний буревій. Каравани негрів і верблюдів, навантажені ґумою, шатра, збудовані з волохатих шкір, запах мошусу над усією цією подібною до малп людською юрбою, яка таборувала на березі моря, танцювала вночі довкола великих ватр і що-ранку робила місце приїзжаючим вождям з півдня. Ці останні наближались як святі три царі із Сходу, з усією східньою розкішю, з оглушуючими музиками, під гру очеретяних сопілок, з маленькими гримучими бубнами, — те все довкола трьохколірового прапора Пророка; а позаду негри вели на поводах коней, призначених у подарунок „Емберору“, вкритих шовками і срібними прикрасами, хитаючих при кожному кроці вишивками і маленькими дзвіночками. Їеній поета оживотворював те все, блискучими барвами розмальовував. Його слова вилискували на сторінках, наче ті неоправлені дорогі каміні, справжність яких ювеліри випробовують на листках паперу. Справді, жінка, під ноги якій кидались ці багатства, могла бути горда. Як дуже мусів Ля Ґурнері любити її, коли він, не дивлячись ні раз на привабливість тих торжеств, думав тільки про неї і трохи не вмірав тому, що не бачив її.

„Ах! цієї ночі мріяв я про тебе. Ми сиділи на великій канапі, при rue del'Arcad. Ти була розбадьорена, ти була наче розшаліла, ти лебеділа від радощів при кожному поцілунку; але раптом я прокинувся

на килимі, на моїй терасі, під небесами зоряної ночі. Спів муезіна підіймався із сусіднього мінарета згуками ясними і чистими як дзвінок, у яких чулась скоріше насолода, ніж прохання; але я чув тільки тебе, ще довго після того, як я прокинувся із сну.“

Яка несамоविता сила тягла його до цих листів, мимо страшної ревливости, що вибілювала його губи, трясла його руками? Ніжно, пестливо пробувала Фані взяти від нього листа; але він перечитав його до кінця й після нього другий, потім третій, кидаючи їх потім один по однім з виглядом погорди, байдужости в камін, не дивлячись на огонь, який нищив ліричні й пристрасні пориви славетного поета. Й іноді, в переповненні цим коханням, перебільшеним африканським сонцем, ліризм поета плямувався висловом, що здивував і розгнівав би елегантних читачок „Книги кохання“ так безконечно передуховленої, такої чистої своєю непорочністю, мов срібний ріг дівичі.

Нещастя серця! Жан особливо спинявся на цих місцях, на цих брудних плямах сторінки, не підозріваючи, що кожного разу його обличчя нервово здригалось. Він мав навіть сміливість засміятись при цім *post-scriptum*, що закінчувало чудовий опис свята в Аїссанус: „Я перечитую свій лист... у ньому в дійсно незлі речі; сховай його, я може скористуюсь іще ним...“

— Цей добродій нічого не робив даремно! — сказав він, переходячи до иншого листка, того ж почерка, в яким, холодним тоном ділової людини, Ля Іурнері просив повернути йому збірник арабських пісень і пару сандалів з рижової соломи. Це був

останній розрахунок їхнього кохання. Ах, він умів покидати, він був сильний!

І не зупиняючись, Жан продовжував просліджування цього багна, від якого віяло теплим нездоровим подихом. Коли стемніло, він поставив свічку на стіл і перечитував дуже короткі записки, нерозбірливо накидані товстими пальцями, які що-хвилини в захваті бажання або гніву рвали й мiali папір. Це були листи із часів звязку з Каудалем, і в них говорилося про побачення, вечері, прогулянки за місто, потім чергувалися сварки, благання, повороти, крики, огидні й нудні лайки, перерізані раптом жартами, дотепами, жалісними докорами, вся обнажена слабість великого артиста перед розривом і розлукою.

Огонь брав це все, витягав довгі червоні язика, на яких димились і чорніли мясо, кров, сльози геніальної людини; але це не зворушувало Фані, всю віддану молодому коханкові, за яким вона слідувала, якого гарячка палила її через убрання. Він знайшов портрет пером, підписаний Гаварні, з такою присвятою: „Моїй приятельці Фані Лєгран; нарисовано у гостинниці в Дампієр, одного дощовитого дня“. Розумна, й смутком овіяна голова із запалими очима, щось гірке й зруйноване.

— Хто це?

— Андре Дежуа... Я берегла це для підпису... Він сказав:

— Залиши це, роби, що хочеш, — таким присилуванням, таким нещасливим голосом, що вона зім'яла малюнок і кинула його в огонь, тоді як він заглиблювався у листування романсієра, у зворушуючі листи, датовані зімовими лічничими місцями,

водами, звідки письменник, засланий для здоров'я, мучився своїм фізичним безсиллям, ламаючи собі череп, шукаючи в нім якоїсь ідеї, далеко від Парижа, й мішав до своїх прохань про ліки, рецепти, до грошових і професійних турбот, завжди той самий крик бажання й обожання краси Сафо.

Жан бурмотів, розлючений і наївний.

— Але чого вони всі так захоплювались тобою?...

Це було для нього єдине значіння цих сумних листів, у яких відкривалась руїна одного із цих славетних істнувань, яким заздять молоді люди й про які мріють романтичні жінки... Так, чому вони всі так захоплювались? І яку це отруту вона давала їм пити?... Він відчував жорстокі муки зв'язаного чоловіка, перед яким ображали б кохану ним жінку; а тим часом він не міг наважитись випорожнити за одним разом, із заплющеними очима, цю скриньку.

Тепер прийшла черга на іравера, що як бідний, невідомий, маючи тільки славу, зготовану йому „Судовою Газетою“, займав своє місце в скринючці між реліквіями тільки завдяки великому кохання, яке йому давалось. Вони були образливі, ці листи з Мазасу, і дурні й незручні, сентиментальні, як листи жовніра до землячки. Але в них почувався крізь несмачні романтичні чудацтва подих щирости в пристрасти, повага до жінки, забуття самого себе, які відрізняли цього каторжника від інших; так, коли він просив прощення у Фані за злочин, що за-багато любив її, або коли він із залі Судової Палати, зараз по своїм засудженні писав про свої радощі з причини того, що його коханка виправдана й вільна,

Він не жалівся ні на що; він зазнав коло неї, завдяки їй, два роки такого повного, такого глибокого щастя, що спогад про нього вистарчить, щоб заповнити його життя, зменшити вагу його гіркої долі, і він кінчав таким проханням:

„Ти знаєш, що я маю дома дитину, мати якої давно вже вмерла; вона живе в одній старій родички, у таких забутих кутку, що ніколи там не почують про моє діло. Я відіслав їм гроші, які мав, кажучи, що їду в далеку подорож, і я рахую на тебе, моя добра Ніні, що ти будеш довідуватись час від часу про цього маленького бідаку й писатимеш мені про нього...“

Як доказ співчуття Фані наступав лист подяки, і інший, зовсім недавній, з перед пів року:

„О, яка ти добра, що прийшла... Яка ти була гарна, яка повна пахощів у порівнянні з моєю арештантською блюзою, якої я так соромився!...“

Та тут Жан спитав розлючено:

— Так ти, значить, продовжувала бачитись із ним?

— Тільки час до часу з милосердя...

— Навіть тоді, як ми вже жили разом?

— Так, один раз, тільки один, у прийомній... їх тільки там і можна бачити.

— Га, ти справді чудово добра дівчина...

Думка про те, що Фані, не дивлячись на їхнє кохання, бачилась із цим фальшивником, приводила його найбільше до розпуки. Він був занадто гордий, щоб сказати це: але остання пачка листів, пов'язана блакитною биндочкою, написаних тонким похилим жіночим почерком, роздратовала весь його гнів і лють.

„Я міняю туніку після перегонів колесниць...
прийди в мою уборну...

— Ні, ні... не читай цього...

Вона скочила до нього, вихопила й кинула в огонь усю купу раніш, ніж він встиг ще зрозуміти, навіть бачучи її у своїх колін, почервонілу від відблиску огня й сорому свого признання:

— Я була молода, це Каудаль... цей божевільний...
Я робила все, що він хотів.

Тільки тоді він зрозумів і сильно зблід.

— Ах, так!... Сафо... вся ліра...

І відштовхуючи її ногою, як брудну звірину:

— Залиши мене, не торкайся до мене, ти огидна мені...

Її крик згубився в жахливім грохоті грому, зовсім близького й довгого; одночасно, мов живе, світло освітило кімнату... Огонь!... Перелякана Сафо встала, взяла машинально карафку з водою із столу й вилляла її на купу горючого паперу, від якого займилася тогорічна сажа; потім позносила з кухні швидко збанки, глечики й інші посуду; та бачучи своє безсилля, вона побігла на балькон і крикнула:

— Пожежа! пожежа! — бо вогонь сягав уже до середини кімнати.

Подружжя Геттема прибігло найперше, потім портіє, а далі поліція. Всі кричали:

— Спустіть камінову засуву!... лізьте на дах!...
Давайте води, води!... ні, ковдру...

Перелякано дивились вони на своє зілляне водою й забруднене мешкання; потім, коли метушня скінчилася й огонь погас, коли юрба людей вниз, в сяєві вуличної газової лампи, розійшлася і заспо-

ковні сусіди вернулися в хату, двоє коханців серед цього хаосу води, бруду та перекинутих і мокрих меблів почули втому й огиду й не почували сили, щоб починати сварку або чистити кімнату. Щось темне й негарне увійшло в їх життя; і цього вечора, забуваючи колишню відразу, вони пішли спати до готелю.

Жертва Фані ні до чого не послужила. Із цих спалених листів залишились цілі фрази, вивчені напам'ять закоханим; вони кидали йому кров у лице, як де-які місця поганих книжок. І ці колишні полюбівники його коханки були майже всі славетні люди. Мертві переживали самих себе; із живих можна було бачити всюди їхні портрети й імена, про них говорили перед ним і що-разу він відчував якусь ніяковість, наче від болюче порваного родинного зв'язку.

Горе утоншило його духа й очі і він скоро почав знаходити у Фані сліди її перших вражінь, слова, думки, звички, які вона зберігла від них. Цей спосіб витягати великий палець, наче, щоб обрисувати, різьбити предмет, про який вона говорила, при словах: „Ти можеш собі це уявити...“ належав різьбяріві. У Дежуа вона взяла звичку до уривків слів і народні пісні, яких він випустив цілий збірник, славний у всіх закутках Франції; у Ля Гурнері його високу й погірдливу інтонацію та суворість осудів що-до модерної літератури.

Вона присвоїла це все, об'єднуючи в одно і найбільш собі чуже, силою тої чудової системи верствування, яка дозволяє вгадувати вік і революції,

епохи землі в її різних геологічних шарах; а може вона й не була така розумна, як здавалась йому раніш! Нехай! Але тут діло не в розумі. Хоч би вона була й дурна як ніяка инша, простачка й ще з яких десять літ старша, вона причарувала б його все-таки силою свого минулого, цією низькою ревнивистю, яка мучила його й якої він більш не скривав, вспихуючи при кожній нагоді проти цього або иншого.

Романи Дежуа більш не продавались, цілий наклад валявся на Quai d'Orsay, по двадцять п'ять сантиметрів. І цей старий божевільний Каудаль вперто чіплявся за кохання у своїм віці...

— Ти знаєш, він уже не має зубів... Я дивився на нього при цім сніданні у Віль д'Авре... Він їсть як кози, передом рота. І талан також пропав. Яка невдача склалася з його „Вакханткою“, на останній виставі „Сальону“. Це не тримається...

Цей вираз він мав від неї: „це не тримається“, а вона сама навчилася його від різьбляря. Коли він говорив так про одного із своїх суперників з минулого, вона повторювала за ним, щоб подобатись йому; і треба було почути, як цей юнак, що нічого не знав про мистецтво, про життя і про все инше, й ця поверховна жінка, яка набралась трохи духа цих знаменитих мистців, судили їх звисока і врочисто засуджували їх.

Але справжнім ворогом Іосена був гравер Фляман. Про нього він знав тільки, що він був дуже гарний, білявий, що його звали „любчик“, що з ним бачились потайки, і що коли він нападав на нього як на инших, називаючи його „сентиментальним ка-

торжником“ або „гарним злочинцем“, Фані мовчки відвертала голову. Він обвинувачував свою коханку в прихильності до цього бандита й вона мусіла вияснити це ніжно, але з певною рішучістю.

— Ти знаєш добре, Жане, що я його не люблю більш, бо я люблю тебе... Я більш не хожу туди я не відповідаю на його листи; але ти ніколи не присилуєш мене говорити недобре про людину, яка обожала мене до божевілля, до злочину...

На цей тон щирости, найкращої прикмети Фані, Жан не відповідав протестом, але він терпів від ревнивої ненависти, з додатком неспокою, який приводив його іноді на rue d'Amsterdam, зненацька, в середині дня. „А може вона пішла побачитись із ним!“

Він знаходив її завжди дома, байдужу й без діла в їх маленькій помешканні, як орієнтальну жінку, або за фортепіаном, за лекцією співу, яку вона давала їхній грубій сусіді, пані Геттема. Вони зблизились із цими добрими людьми після вечора пожежі; це були мирні й тихі люди, які жили на вічному вітрі, з відчиненими вікнами й дверима.

Чоловік, рисовник в Артилерійському Музеї, приносив працю додому й кожного вечора в тижні, а в неділю цілий день, він сидів за своїм широким столом, спітнілий, задиханий, без блюзи, обмахуючи рукавом мокре бородате обличчя.

Коло нього його товста жінка парилась також, хоч ніколи нічого не робила; і, щоб освіжитись трохи, вони співали від часу до часу одну із своїх улюблених пісень.

Ближче знайомство скоро завязалося між цими

двома родинами. Вранці, коло десятої години, Геттема голосно кричав під дверима:

— Ви вже готові, Іосене?

Їх контори були в одній стороні й вони йшли разом. Дуже незугарний і простий, на кілька суспільних ступнів нижчий за свого молодого товариша, рисовник говорив мало, заікуючись, наче він мав однаково багато волосся в роті як і на щоках. Але почувалось, що він добрий чоловік і духове безладдя Жана потрібувало таких зносин. Він підтримував їх особливо задля своєї коханки, яка жила в самотности, повній спогадів і жалів, більш небезпечних може, ніж зносини, від яких вона добровільно відмовилась і для якої пані Геттема, безперестанно занята своїм чоловіком, і смачною несподіванкою, яку вона йому зробить за обідом, та новою романцою, що вона заспіває йому ввечері, була чесною й здоровою приятелькою.

Все таки, коли приязнь між ними дійшла до взаємних запрошень, він збентежився. Ці люди іменно мусіли думати, що вони одружені, його сумління не дозволяло брехні й він доручив Фані попередити сусідку, щоб не вийшло непорозуміння. Це її дуже розсмішило... Бідний дітвак! тільки він був здатний на таку наївність...

— Та ж вони й хвилинки не думали, що ми одружені. І вони на це зовсім не зважають! Як би ти знав, звідки він узяв свою жінку... Все що я робила, це святе в порівнянні з нею. Він одружився з нею тільки для того, щоб мати її для себе самого, і ти бачиш, що минуле його зовсім не бентежить...

Він дуже здивувався. Це була колишня повія,

ця добра жінка з ясними очима, дитячою усмішкою, ніжними рисами, тягучим провінціяльним акцентом, для якої романси ніколи не були досить сентиментальні, ні слова досить пристойні; а він, її чоловік, такий спокійний, такий певний у своїм щасті! Він дивився на нього збоку, як той з насолодою курих свою люльку, тоді, як сам він вічно думав, вічно мучився безсилим гнівом.

— Це в тебе минеться, любчику... — ніжно казала йому Фані в години, коли люди кажуть одно одному все; і вона заспокоювала його, ніжна й гарна наче в перші дні, але повна якоїсь свободи, якої Жан не міг зясувати.

Це було вільніше поведення і вільніший спосіб висловлювання, щось наче свідомість своєї влади, скріплена відкритими тайнами про те, про що він її досі ніколи не питав: про її минуле життя, її колишні гульні та її колишнє шаліття. Вона курила тепер, скільки їй хотілось, і крутила в руках, кидала по меблях вічну папіроску, яка скорочує довгий день повій; в їх розмовах вона розвивала найбільш цинічні теорії про життя, підлоту чоловіків та хитрощі жінок. Навіть її очі змінились, наче застигли в сяєві таким блакитнім, як блиск спокійної води; іноді їх розвеселявав легкодушний усміх.

Змінилась також і інтимна сторона їхніх зносин. Раніше вона стримувалась ради молодости свого коханка, поважала його ілюзії; тепер, після вражіння, яке зробило на цю дитину раптове відкриття її бурхливого минулого, ця жінка більш не соромилась. Все, про що вона досі мовчала, всі ці дикі слова, які її спянені зуби затримували на ходу, вона

кидала їх тепер; вона плила тепер у питомій їй течії: як закохана й досвідчена куртизанка, як Сафо в усій своїй страшній славі.

Навіщо сором, стримання? Чоловіки всі однакові, всі наче поневолені пороком і зіпсуттям, — цей малий так само як і інші. Надити їх тим, що вони люблять, це ще найкращий засіб тримати їх. І вона навчала тепер Жана всього того, що вона знала, всього бруду пристрасти, який у неї вклали чоловіки, навчала його, щоб він у свою чергу передав це іншим. Так отрута починає розтікатися, поширюється на тілі й на душі, подібна до тих смолоскипів, про які говорить римський поет і які кружляли з рук у руки по стадіоні.

V.

В їх кімнаті, обік гарного портрета Фані, кисти Джемса Тіссо, — одного з останків колишнього блиску — висів південний краєвид, чорно й біло цяткований, зроблений у повнім соняшнім блиску сільським фотоґрафом.

Скелисте узгірря, вкрите виноградниками, що здіймаються терасами вгору, перерізане кам'яними загорожами; далі, вгорі, за рядами кипарисів, які захищали від північного вітру, коло маленького ліску піній та міртів, з їх ясними рефlekсами, великий білий будинок, на-пів хата на-пів замок, із широким ганком, італійським дахом, з дверима прикрашеними гербами; за ним тяглись руді мури з провансальського „масу“, рід голубників для павлинів, жолоб для овець, широко відчинені теплі шопи, в яких вилискували гарно вичищені борони і плуги. Руїни колишнього замкового валу й величезна вежа, що відрізувалася своїми зігзагуючими обрисами від безхмарного неба, панували над усім, разом з кількома дахами й романською дзвіницею із Шатонеф-де-Пап, у якім споконвіку жили Г'осени д'Арманді.

Кастеле, їх садиба й маєток, багатий своїми виноградниками, славними нарівні з виноградниками з Ля Старт і Л'Ермітаж, переходив від батька до сина, неподільно між дітьми, але завідував ним зав-

жди молодший брат, бо старший, по родинній традиції, посвячувався дипломатичній службі. На нещастя, природа часто перехрещує такі замисли й звички; і як-що була колись істота, нездібна керувати господарством, керувати будь-чим, то це безперечно був Цезар Іосен, на якого, в віці двадцяти чотирьох років, впала ця важка відповідальність.

Легкодух, який витирав собою всі шинки й кути спелюнок, — Цезар або краще „Ледащо“, як його звали від молодости, уявляв собою той крайно відемний тип, який трапляється — хоч і зрідка! — і в найприличніших родинях, для яких він в наче ко-нечним виладуванням непотрібних сил.

За кілька років безладдя, дурних витрат, руїнницьких пригод у клюбах Авіньону й Оранжу, — майно було загіпотековане, шпихлірі з припасами порожні, висушені, прийдешні жнива на пні продані; потім одного дня, напередодні секвестру, „Ледащо“ підробив підпис свого брата, виставив три векслі на імя консуля в Шангаю, певний, що знайде потрібні гроші перед тим, поки векслі стануть платні; але ці векслі прийшли правильно в своїм речинці до старшого брата, разом із розпучливим листом, у яким Цезар признавався до того, що він зруйнований банкрот і фалшивник. Тоді консуль приїхав у Шатонеф, відвернув остаточну катастрофу при допомозі своїх грошей і приданого своєї жінки й, бачучи нездатність „Ледаща“, відрікся дальшої своєї, хоч і як блискучої, кар'єри і став простим виноградарем.

Це був справжній Іосен, повний жагучого привязання до родинних традицій, палкий і розважний, як погаслий вулкан, що грозить заєдно новим ви-

бухом і разом з тим працьовитий і надзвичайно спосібний господар. Завдяки йому хутір Кастеле розвинувся знову, побільшився землями, закупленими в цілости на просторі ген аж до Рони і, наче на доказ того, що людське щастя приходить завжди гуртом, маленький Жан з'явився на світ у тіні міртів родинної посілости. Тим часом „Ледащо“ вештався по господарстві, пригноблений вагою своєї провини так, що не важився піднести очей своїх до брата, який до того добивав його своєю погірливою мовчанкою; він віддихав свободніше тільки на полях, на ловах, при ловленні риб, приглушуючи свою журбу дурною роботою: він збирав у винницях слимаки, гриби, вирізував собі чепурні палічки з міртів або з лозини та очерету, приладжував собі в степу снідання з убитих пташків, яких пік над ватрою на рожні з оливкового дерева. Увечері, коли вертався додому разом з усіми, він не говорив до нікого ні слова, без огляду на привітливий усміх братової, що милосердилася над бідним „Ледащом“ і давала йому трохи грошей потайки від чоловіка, який держав брата дуже гостро, не так у кару за старі провини, як більше з огляду на ті всі дурниці, що їх він ще міг зробити; і справді, старший Іосен ледви встиг налагодити господарство, а тут уже нову важку пробу прийшлося перебути його гордїй душі.

А саме: тричі на тиждень приходила до Кастеле шити гарна дочка одного рибалки, Дівонна Абрїє, дитина очеретних левад з-над самого берегу Рони, справжня водна лелія, з гнучким, струнким станом. Хто дивився на цю дівчину, в трискладковім очіпку, що вгортав її маленьку головку і дозволяв бачити край

її — як і личко в неї — легко опаленої шийки, — і дивився на її ніжне, сніжно біле лоно і такі ж плечі, тому мимохіттю пригадувалися „донни“ давніх свят у честь любови, святкованих колись у Шатонеф, Куртезон і Вакейра в старинних укріплених замках, руїни яких мріють нині між верхівлями горбків.

Одначе такі історичні спогади не грали ніякої ролі в коханні Цезара; в нього була проста душа, без ніякого ідеалу й без освіти; але хоч сам малий ростом, він любив високих жінок і закохався в донечці рибалки з першого дня. „Ледащо“ знався гаразд на таких сільських любощах; спершу один танок на музиці в неділю, один даруночок з дичини, а потім, при першій зустрічі — нагальний наступ у засідці, на траві чи на сіні. Та що ж, у тім випадку виявилось, що з Дівонною не так, як з іншими: вона не танцювала, вона дала подарунок матері, і вкінці виявилася такою сильною, як ці прибережні тополі, білі й гнучкі: вона відштовхнула від себе спокусника так, що той покотився на десять кроків. Від того часу вона держала його у відповідній віддалі від себе при допомозі своїх ножиць, що висіли у неї коло пояса на сталевім ланцюжку і довела його цим до такого любовного шалу, що Цезар почав говорити про одруження й довіривсь у цім братовій. Ця, знаючи Дівонну Абрів здавна як розумну і ста- точну дівчину, гадала в глибині душі, що це одруження стане може „Ледащові“ рятунком; але гордощі консуля змагалися проти самої думки про те, що один з Іосенів д'Арманді мав би одружитися з мужичкою.

— Як-що Цезар це зробить, то нехай не пока-

зується мені на очі, — заявив старший Іосен і додержав слова.

А Цезар, після того, як одружився, покинув Кастеле й пішов жити на беріг Рони до родичів своєї жінки, при чім брат назначив йому маленьку ренту, яку Цезарові приносила що-місяця добра братова. Тоді то маленький Жан ходив з матіррю на ці побачення, захоплений хатинкою родини Абріє, яка уявляла із себе рід закоптілої ротунди. Її розхитували вітри трамонтана та містрала, а трималась вона одинокою підпорою, прямовісним як щогла стовпом. Через відчинені двері видніла маленька гребля, на якій сушились верші та блищали живим сріблом мінливі перламутрові мушлі; внизу — два чи три великих човнів, що хиталися і скрипіли і далі велика могутньо хвилююча ріка, широка й блискуча, спінена подувами вітру, всіяна малими зеленими острівцями. І звідси вже маленький Жан набірався смаку до далеких мандрівок і до моря, якого він ще не бачив.

Це заслання дядька Цезара тяглося уже два чи три роки й може ніколи не скінчилося б, коли б не одна родинна подія, а саме — народження обох близняток, Марти й Марії. Мати заслабла після цих подвійних злогів і Цезар із жінкою дістали дозвіл прийти побачитись із нею. Прийшло примирення обох братів, нехотячи, інстинктивно, владою одної крові; подружжя перейшло жити до Кастеле, а що невилічима недовкровність і до того ще важкий гостець прикував бідну матір до крісла, то Дівонна мусіла вести господарство в хаті, доглядати корму новонароджених, слідити за працею численних слуг і ходити двічі на тиждень до ліцею в Авіньон

бачитись із Жаном, не рахуючи ще безнастанних клопотів коло хворой.

Як енергійна й розумна жінка, вона заступала брак освіти своїм розумом, своєю мужицькою впертістю та дрібками знання, що залишилися у голові скореного й присмиреного „Ледаща“. Консуль покладався на неї з усіми турботами в господарстві, які були що-раз більші тому, що видатки чим раз більшали й доходи зменшувались що-року, бо виниці почала нищити філюксера. Вона захопила вже цілу рівнину, тільки один-одинокий виноградник, оточений огорожею, ще не давався і це була тепер найбільша турбота консуля: врятувати цей виноградник при допомозі науки й досвідів.

Ця Дівонна Абріє, яка залишилась вірною своєму мужицькому очіпкові і своєму приладдю до шиття та з такою скромністю сповняла свої обовязки, як господиня дому й помічниця самої пані, врятувала в цей критичний час дім Іосенів від неодної біди; хвора мала заєдно одну й ту саму цінну опіку, маленькі сестрички виховувалися як панночки біля своєї матері, за Жана плачено правильно кошти цілого удержання спершу в ліцеї в Авіньоні, потім в Ексі, де він учився права й нарешті в Парижі, куди він поїхав докінчувати науку.

Яким чудом порядку й ревностів осягла вона це, ніхто цього не знав, — ні вона сама. Але кожного разу, як Жан думав про Кастеле, як він дивився на прибідлу, витерту фотографію, першою згадкою постаттю, першим вимовленим імям була Дівонна, великодушна мужичка із шляхотним серцем, яка почувалась по-за цим шляхоцьким двором і три-

мала його зусиллям своєї волі. Але від кількох днів, відколи він знав, чим була його коханка, він вистерігався вимовляти це поважане ім'я перед нею таксамо, як вистерігався вимовляти перед нею ім'я своєї матері й узагалі когонебудь із своїх; йому ніяково навіть було дивитись на цю фотографію, яка була не на своїм місці над ліжком Сафо.

Одного дня, вернувши додому на вечерю, він із здивуванням побачив на столі три накриття замість двох і ще з більшим зачудуванням побачив Фані, що грала в карти з маленьким чоловіком, якого він спочатку не впізнав, але який, обернувшись, показав йому ясні козячі очі, великий кірпатий ніс на загорілім червонім обличчі, лисий череп і рідку бороду дядя Цезара. На счудований оклик небожа він відповів, не кидаючи карт:

— Бачиш, я не нудьгую, я граю у безіг з мовою племінницею.

Його племінниця!

А Жан же так старанно ховав своє кохання від усіх! Ця фаміліярність не сподобалась йому, як також і речі, які Цезар казав йому тихенько, поки Фані клопоталась коло вечері...

— Іратулюю, мій малий!... Що за очі... Що за руки... Це шматок для королів!

Але ще гірше стало, коли за столом „Ледащо“ почав балакати, без ніяких таємниць, про діла в Кастеле, про свої справи в Парижі.

Приводом до подорожи були гроші, які він мав одержати, вісім тисяч франків, що він їх колись позичив своєму приятелеві Курбебесові. Він уже давно

забув про ці гроші, коли надійшов лист від нотаря, з якого він довідався, що Курбебес помер і що йому виплатять його вісім тисяч франків.

— Але справжня причина, — бо ж йому могли переслати гроші, — справжня причина, мій бідний хлопче, це здоровля твоєї матері... Від якогось часу вона дуже слабшає й іноді вона впадає в забуття, нічого не пригадує, навіть імени своїх дочок. Одного вечора твій батько виходив із кімнати, й вона спитала, хто був цей добрий пан, що так часто навідувався до неї. Досі це помітила тільки твоя тітка і вона сказала про це тільки мені, щоб я поїхав і порадився з професором Бушєро про стан бідної жінки, яку він колись лікував.

— Чи ви мали вже божевільних у вашій родині? — спитала Фані, повна достойного вигляду, що його вона переняла від Ля Гурнері.

— Ніколи, — сказав „Ледащо“, додаючи з хитрою посмішкою, яка зморщила все його обличчя,... що він був трохи „нарваний“ у молодості... — Але це мов божевілля подобалось жінкам і не було потреби замикати мене в якійсь санаторії.

Жан із сумом дивився на них. До невеселої новини долучалась ще ніяковість — чути, як ця жінка говорить про його матір і про недомагання її поважного віку, з безличною свободою висловів і досвідом матрони, поклавши лікті на стіл та скручуючи собі папіроску. А дядько, довгоязыкий балакун, забувався і розповідав найскритші таємниці родини.

Ах, виноградники!... прокляті виноградники! Навіть відгорожена частина довго не витримає; поло-

вина кущів уже були пожерті, а решту зберігали тільки чудом, доглядаючи за кожною галузкою, за кожним гроном, як за хворими дітьми, вживаючи дорогих ліків. І найгірше при тім те, що консуль вперто садив нові кущі, на які знову нападала фільоксера, замість того, щоб віддати під культуру оливкових дерев всю цю добру землю, вкриту зівялими рудими кущами.

Щастя ще, що він, Цезар, мав кілька гектарів на березі Рони, які він обробляв наводненням, прекрасною метою, що надається тільки до низьких місць. Він мав уже дуже добрий збір вина, не дуже міцного, „жаб'ячого вина“, як погіршливо казав консуль; але „Ледащо“ був також упертий і за вісім тисяч франків Курбебеса він хотів купити Пібулет.

— Ти знаєш, юначе, — це перший острів на Роні, вгору від хати Абріє... але це між нами, треба, щоб у Кастеле поки-що ніхто ні про що не знав...

— Навіть Дівонна, дядю? — спитала Фані, посміхаючись...

При імені своєї жінки „Ледащо“ мало не заплавав:

— О, ця Дівонна! я ніколи нічого не роблю без неї. Вона вірить у мою думку і була б така щаслива, як би її нещасливий Цезар врятував багатство маєтку Кастеле, після того, як почав його руїну.

Жан здригнувся; невже він почне сповідатись, розповідати цю страшну історію з фальшуванням? Але Провансалець, увесь у своїй ніжності до Дівонни, почав балакати про неї, про щастя, яке вона готовила йому. І, — говорив він, — така вона гарна до нього, така чудово збудовання.

— Чекайте, племіннице, ви як жінка, мусити знатись у цім.

Він витяг з портфеля світлину, з якою ніколи не розлучався й подав їй.

По дитинячому тоні Жана, коли він говорив про свою тітку, по материнських порадах, написаних цією мужичкою невмілим, тремтячим письмом, Фані уявляла собі звичайну селянку з великою хусткою на голові й дуже здивувалась, побачивши гарне обличчя з тонкими рисами, проясненими маленьким білим очіпком і далі стрункий та стрійний стан тридцятьпятьлітньої жінки.

— Справді, дуже гарна... — сказала вона чудним тоном, закусивши губи.

— А як збудована! — повторив дядя, якому подобався цей вислів.

Потім вони вийшли на балкон. Після гарячої днини, від якої жеврів іше цинковий дах веранди, сіяв дрібненький дощик, який відсвіжував повітря, весело дріботів по дахах, зрошував хідники. Париж сміявся під цією купіллю; течія юрби, возів, увесь цей гамір опянював провінціяла, ворушив у його голову, порожній і легкий як дзвіночок, спогадами молодости й трьохмісячного побуту в Парижі, в Курбебеса, — буде вже тридцять літ тому.

— Яка гульня, дітоньки, який захват!...

А як вони ввійшли в Прадо, одної весняної ночі, Курбебес перебраний за Арлекіна, а його коханка, Морнас, як продавниця пісень! цей костюм приніс їй щастя, бо вона зробилась після того славетною шансонеткою. Він сам, дядя, тягав із собою дівчинку з Quartier latin, яку звали Пелікіль... Розворушений

цими споминами, сміявся Цезар цілим обличчям, підспівував собі мельодії танців і підхоплював племінницю за стан, до танцю. Опівночі, коли він відходив від них, щоб іти до єдиного готелю, який він знав у Парижі, готелю Кюжа, він голосно співав на сходах, посилав поцілунки племінниці, яка світила йому, й кричав Жанові:

— Слухай, стежи за нею!...

Скоро він пішов, Фані, із чола якої не сходила заклопотана зморшкà, пішла швидко в свою уборну і через напів відчинені двері, поки Жан роздягався, вона почала майже байдужим голосом:

— Знаєш, вона дуже гарна, твоя тітка... мене більш не дивує, що ти так часто говорив про неї... Гарненько ви там мабуть приправляли роги цьому бідному „Ледащові“...

Він гнівно й обурено протестував... Дівонна! Його друга мати, яка ходила за ним, одягала його, коли він був маленький... Вона врятувала його від хвороби, від смерти... ні, ніколи він не спокусився так негарно.

— Говори, говори, — починала знову різким голосом Фані, тримаючи між зубами шпильки до волосся, — я ніколи не повірю, що з такими очима й таким тілом, про яке балакав цей дурень, його Дівонна могла залишитись спокійною біля такого гарненького хлопчика з дівочою шкірою, як ти!... Бачиш, з-над Рони, чи звідкись инде, ми всі однакові...

Вона говорила це з переконанням, гадаючи, що весь жіночий рід нездібний до опору й падає жертвою спокуси з першим бажанням. Він захищався,

але був стурбований, шукав у своїх спогадах, пригадував, чи може колись якась невинна ласка не ховала в собі якоїсь небезпеки; і хоч він нічого не знаходив, щирість його приязни була заплямована, чудово вирізана каменя — зарисована дотиком нігтя.

— О, дивись!... Так у вас жінки вбірають голову...

На своє гарне волосся, поділене на два товсті пасма, вона почіпила білу хустку, яка була досить схожа на „каталанку“, прискладковий очіпок жінок із Шатонефу; вона стояла перед ним у хвилястім, білім як сніг нічним білю й питалася його, повна жару в очах:

— Чи я подібна до Дівонни?

О, зовсім ні; вона була подібна тільки до себе самої, а цей очіпок у неї подібний був до шапочки вязнів із Сен-Лязар, яка робила її — як казали люди, — такою гарною, тоді, коли вона посилала своєму каторжникові прощальний поцілунок, на очах усього трибуналу, серед суду:

— Не нудьгуй, любчику, гарні дні вернуться...

І цей спогад був такий болючий для нього, що, як тільки вона лягла, він швидко загасив світло, щоб не бачити її.

На другий день, доволі вчасним ранком прийшов у веселім настрої дядя і гукнув:

— Гей, дітки!

Він гукнув таким голосом, як колись Курбебес, коли приходив добувати його з обіймів тої Пелікіль. Він був іще більш схвилований ніж напередодні: причиною цього був, безперечно, готель Кюжа, й особливо вісім тисяч франків у портфелі. Це були гроші для купівлі Пібулет, без сумніву, але ж він

мав право взяти з них кілька люїдорів, щоб по-
частувати свою племінницю сніданком за містом!...

— А Бушєро? — запитав племінник, який не міг пропустити свого міністерства два дні під ряд. Вони умовились тоді снідати на Елізейських Полях, після цього обидва мали піти до професора.

„Ледащо“ мріяв властиво про поїздку до Сен-Клю, у великій кареті, повній шампану; але їхній сніданок на терасі ресторану, в холодку акацій і айлянтів, під згуки якогось оркестру, що в саді сусідньої каварні відбував пробу, був і без того дуже милий. Цезар, дуже балакучий, італіантно чемний, на всі способи хотів зацікавити Парижанку. Він лаяв кельнерів, покликав перед себе шефа кухні і хвалив його „Sauce meuniere“, а Фані сміялась, повна вимушеної веселости і говорила в тоні, який личив краще в сепаратці, а тут Іосена дуже ображав, так само як і та що-раз жагучіша дружність, що по-над його головою завязувалась між дядьом і племінницею.

Вони були наче вже двадцять років приятелями. Ледащо, який після десерових вин почав розчулюватися, готорив про Кастеле, про Дівонну і також про Жана; він був щасливий знати, що Жан живе з Фані, з поважною жінкою, яка не дозволить йому робити дурниць. І що-до трохи похмурого характеру молодого чоловіка, що-до способів підходити до нього, Цезар давав їй поради, наче молодій жінці, і гладив її по руці, причім він уже ледви повертав язиком, а очі в нього були посоловілі й вохкі.

Він витверезився аж у Бушєро. Дві години очікування на першій поверсі будинку площі Vendôme,

у цих великих, високих і холодних сальонах, повних мовчазних і трівожно схвилюваних людей; люди з почуванням перебутого чистилища в душі, яке вони переходили одно по однім, ідучи з кімнати до кімнати, поки опинилися в кабінеті славетного вченого.

Бушєро, із своєю чудовою пам'яттю, дуже добре пригадував собі паню Їосен, хоч навідувався до неї в початку хвороби, десять літ тому. Він попросив розповісти про різні фази недуги, перечитав старі рецепти і негайно заспокоїв їх що-до мізкових афекцій, які недавно показалися й які він приписував вжиткові де-яких ліків. Поки він писав довгого листа до свого товариша в Авініоні, насупивши брови над гострими ясними очима, дядя й племінник слухали із затаєним віддихом, як скрипіло його перо, що в цій хвилі приглушувало для них увесь шум розкішного Парижа; і раптом зрозуміли вони владу лікаря в новітніх часах, — останнього жерця, найвище вірування, непереможній забобон...

Цезар вийшов звідти поважний і отвержений.

— Я йду до готелю зібрати свої речі паризьке повітря, хлопче, не служить мені; коли я залишусь тут, то я тільки нароблю дурниць. Увечері я поїду потягом, що відходить о сьомій, а ти попрохав за мене вибачення у моєї племінниці, добре?

Жан і не пробував затримувати його, переляканий його дитинячістю і його легкодушністю; та прокинувшись на другий день, він радів при думці, що дядя вже приїхав до-дому, до Дівонни, коли він з'явився зненацька, з крайнє збентеженим обличчям, причім одяг був на ньому у крайнім неладі.

— Боже мій, дядю, що з вами сталося?

А Цезар, кинувшись у крісло, спочатку не всили був промовити ні слова або поворухнутись, але помалу оживлюючись, признався, що зустрів старих знайомих, ще із часів Курбесеса; був з ними на надто щедрій вечері та програв цілих вісім тисяч франків у якійсь норі. Ані одного су не залишилось, нічого!... Як вернутись туди, сказати це Дівонні! А купівля Пібулет... Охоплений вмиль одчаєм, він закривав очі руками, затикав пальцями уха й вив, ридав, цей одвертий полудневець, проклинав себе самого, каюся й починав загальну сповідь усього свого життя. Він був сором і нещастя всіх своїх; таких людей, як він, треба було б вбивати як собак. Де б він був, коли б не щедрість його брата?... На каторзі в Банію, із злодіями й фальшивниками.

— Дядю, дядю!... — прохав важко зажурений Іосен, пробуючи спинити його.

Але той, навмисно сліпий і глухий, раював цим прилюдним викладанням свого злочину, розповідав його в усіх подробицях, тоді як Фані дивилась на нього із жалістю, до якої примішувався подив. Це був бодай гарячий темперамент, який вона любила; співчуваючо збентежена, вона шукала засобу допомогти йому. Але як? Вона протягом року ні з ким не бачилась, Жан нікого не знав... Раптом вона згадала одно ім'я: Дешелет!... Він мусів тепер бути в Парижі, а він був такий добрий!

— Але я його майже не знаю... — сказав Жан.

— Я сама підю...

— Як! ти хочеш?...

— Чому ні?

Їх погляди зустрілись і вони зрозуміли одно другого. Дешелет також був її коханком, коханком одної ночі, якого вона майже забула. Але він не забував ні одної, вони стояли всі в ряд у його голові, як святі в календарі.

— Як-що ти не хочеш... — сказала вона трохи ніяково. Тоді Цезар, який підчас цієї короткої розмови перестав кричати, дуже стурбований, кинув на них погляд такого розпачливого благання, що Жан поступився, дозволив мимохіттю...

Як ця година видалась їм довгою, їм обом, охопленим думками, в яких вони не признавались, стоячи на балконі та чекаючи повороту жінки.

— Це дуже далеко звідси, цей Дешелет?...

— Та ні, rue de Rome... два кроки звідси, — відповідав розгнівано Жан, якому також здавалось, що Фані давно вже повинна була вернутись. Він пробував заспокоїти себе любовним девізом інженера „ніякого завтра!“, і погірдливим тоном, яким той говорив про Сафо, як про давню учасницю галаєнтного життя; але гордість коханка в ньому обурювалась і він майже бажав, щоб Дешелетові вона явилася ще гарною і спокусливою. Ах, так наче цей старий божевільний Цезар потребував конче нарушувати й усі його болячки.

Врешті плащик Фані замаячив на розі вулиці. Вона вийшла, вся сяюча:

— Вже по всьому... Я маю гроші.

Дядя заплакав від радощів, побачивши перед собою вісім тисяч франків; він хотів написати розписку, встановити відсотки, дату віддачі.

— Це непотрібно, дядю... Я не сказала вашого

імени... Ці гроші позичено мені, ви їх винні мені і так довго, як вам сподобається.

— За такі послуги, дитино моя, — відповів Цезар з переміненим обличчям, — платять безконечною дружбою...

І на двірці, куди відправляв його Іосен, щоб бути на цей раз певним у його відїзді, він повторяв із сльозами в очах:

— Яка жінка, який скарб!... Треба, щоб вона була щаслива...

Жан залишився дуже розгніваний цією пригодою, почувачи, що його ланцюг, уже такий важкий, міцнішає все більш і більш і що змішуються дві речі, які його вроджена делікатність завжди відріжняла й віддаляла одну від одної: родина й любовні зносини. Від тепер Цезар повідомляв його коханку про свої роботи, свої плянтації, розповідав їй новини про всіх членів сімї; і Фані критикувала впертість консуля в справі виноградників, балакала про здоровля матері, дратувала Жана непотрібними порадами й співчуттям. Але ніколи вона не натякала про зроблену послугу, ні про колишню пригоду Ледаща, цю пляму дому Арманді, яку дядя відкрив їй. Один тільки раз вона вжила її як зброї, а то в таким випадку:

Вони вертались із театру й сідали в повозку під дощем, на розі бульвару. Повозка, одна із цих таратайок, що їздять тільки по півночі, довго не могла знятись із місця, бо візник заснув і коні потомились. Поки вони чекали, сидячи в кареті, якийсь старий візник, що прив'язував батіг до пужална, наблизився спокійно до вікна з люлькою в зубах

і сказав до Фані розбитим голосом, який воняв вином:

— Добрий вечір... як живеш?

— О, це ви?

Вона трохи здригнулась, скоро запанувала над собою й сказала потиху своєму коханкові:

— Мій батько!...

Її батько, цей візник у подертім жупані, вимазаний багном, з одірваними металевими ґузиками, який показував під світлом ґазу напухле від алькоголю лице, що в нім Іосен наче пізнавав правильний і чутливий профіль Фані, її великі очі, шукаючі насолоди! Не турбуючись чоловіком, який був з його дочкою, так наче б він його не бачив, батько Леґран розповідав новини з дому.

— Стара в шпиталі вже два тижні, з нею погано... Піди побачитись із нею в один із цих четвергів, це підбадьорить її... Зі мною, на щастя, все добре; завжди добрий батіг, пужално. От тільки діла погано йдуть... Як би ти потрібувала найманого візника, місячно, це мені дуже підійшло б... Ні? ну, шкода велика. До побачення...

Вони недбало подали одно одному руки й повозка поїхала.

— Ну от — що кажеш на те? — промимрила Фані; і відразу вона почала розповідати йому докладно про свою родину, чого вона досі завжди уникала...

Це було так негарно, так погано... Але тепер вони краще знали, нічого більш не мали ховати одно від одного. Вона народилась в Мулен-оз-Анґле, в шинку на передмісті, від цього батька колишнього драгуна, який їздив з поштою на лінії між Парижем

і Шампіоном. Її мати була кельнерка. Фані не знала своєї матері, бо вона вмерла при злосудних; але господарі поштової стації, добрі люди, присилювали батька Фані признатися до дитини і загодити для неї мамку. Він не насмілювався відмовити, бо був у цих людей страшно задовжений, і коли Фані мала чотири роки, він почав брати її із собою до поштового воза, як маленьку собачку. Їй подобалось їхати так різними шляхами, бачити як вогники ліхтарень біжать з обох боків, як парують і хитаються кінські спини і вона засипляла так серед ночі під вітром, чуючи дзеленкіт дзвінків.

Але батькові Леґранові скоро набридло це батьківство; хоч і як мало це коштувало, то все-таки треба було її годувати, одягати цього „хроба“. До того ж вона була перешкодою для його шлюбу з удовицею одного городника, що попри її мельйони і лани головної капусти він мусів переїздити і на які він почав собі гострити зуби. Фані тоді дуже ясно відчула, що батько хотів позбутись її; це була *idée fixe* цього п'яниці — позбутися дитини за всяку ціну і, як би сама вдова, добра мамуня Машом, не була взяла її під свій захист...

— Ти зрештою мав нагоду пізнати Машом, — втрутила тут Фані.

— Як! ця служниця, яку я бачив у тебе?

— Так — це була моя мачуха... вона була така добра до мене, коли я була мала; я взяла її, щоб відібрати її від її ледащого чоловіка, який, проґайнувавши все її майно, почав її бити й силував її usługувати скверній повії, з якою він жив... Ах, бідна Машом, вона знає, що це значить вийти за-

між за гарного чоловіка... Тепер же після того, як вона покинула мене, вона на перекір усім моїм пересторогам, знову побігла до нього й лежить тепер у шпиталі. Як він страшно опускається без неї, цей старий ланець! який він брудний! яке в нього знищене лице! Його батіг... — це його все... Ти бачив, як просто він його тримав?... Він навіть тоді, коли смертельно п'яний, тримає його перед собою як свічку, ховає його в своїй кімнаті; він ніколи нічого не мав порядного, крім батога... „Добрий батіг, добре пужално“ — це його приповідка.

Вона говорила це байдуже, як про чужого, без відрази, без сорому; а Жан жахався, слухаючи її. Такий батько!... така мати!... І він думав при тім на достойний вигляд свого батька й янгольський усміх пані Іосен!

А Фані, зрозумівши раптом, що ховалось у мовчанці її коханця, яке обурення проти цього суспільного багна, що відділювало його від неї, сказала із філософічним спокоєм:

— Зрештою — таке трапляється в кожній родині і годі тут за це кого обвинувачувати... В мене ось є батенько Леїран, а в тебе — твій дядя Цезар.

VI.

„Моя дорога дитино, я пишу тобі ще вся під вражінням великої тривоги, якої ми тільки-що зазнали; наші маленькі сестрички-близнятка кудись були зникли, їх не було в Кастелє цілий день, цілу ніч і ще цілий ранок слідуючого дня!...

В неділю, в годину сніданку, ми помітили, що малих нема. Я їх прибрала гарненько до церкви, куди консуль мав одвести їх, після чого я вже не журилася ними, бо була занята коло твоєї матері, більш нервової ніж звичайно, так наче вона передчувала нещастя, яке мало на нас упасти. Ти знаєш, що вона від часу своєї хвороби передбачав все, що мав прийти; і чим менше вона може рухатись, тим сильніше працює її мізок.

Твоя мати в своїй кімнаті, — на щастя —, а ми всі у великій залі чекаємо малих; їх кличуть по цілім хуторі, чабан трубить у велику мушлю, якою він скликає овечок, потім Цезар з одного боку, я з другого, а Руселін і Тардін собі — всі ми бігаєм по Кастелє і проте за кожним разом, коли ми зустрілися, ми озивалися до себе тільки цими словами: „Нема?“ — „Ні.“ Наприкінці ми вже не важились питатися; з тремтячим серцем ми наблизилися до криниці, шукали під великими вікнами стриху... Що за днина!... А попри це я кожної хвилини мусіла

заглядати до твоєї матері, і крізь спокійний усміх пояснити відсутність малих тим, що я ніби дозволила їм піти на цілу неділю до їх тітки у Вілямюрі. Вона наче повірила цьому; але пізно ввечері, коли я сиділа коло неї та стежила через вікно за світлами, які бігали по рівнині і вздовш Рони в шуканні за дітьми, я почула, що вона тихо плаче у своїм ліжку, і коли я спитала про причину, вона відповіла:

— Я плачу від чогось, що від мене ховають, але про що я все-таки догадалась... — і, не говорячи нічого одна до одної, ми турбувались обидві, кожна з окрема своєю турботою.

Врешті, дорога моя дитино, щоб не тягти цю болючу історію, в понеділок вранці наших маленьких привели нам робітники, які працюють у твого дядька на острові й які знайшли їх на купі баговиння, блідих від холоду й голоду після цієї ночі на свіжій повітрі, серед самої води. І ось що вони нам розповіли в невинности своїх сердець. Здавна вже вони носились із думкою зробити так, як їхні святі патронки Марта й Марія, життя яких вони читали: виїхати у світ у човні без вітрил і без весел, без яких-небудь харчів, щоб проповідувати Євангеліє на першій березі, куди їх занесе божа воля. Так отже в неділю після служби божої вони відв'язали рибацького човна і стали в ньому на коліна як ті святі, а течія підхопила їх і понесла поволи в очерети в Пібулет, мимо повіні й вітру... Так, ласкавий Господь Бог беріг їх і повернув їх нам — цих наших дорогих; тільки недільні серпанки в них трохи змінювались і золочення на їх молитовниках трохи ·
принищилося. Ми не мали сили гніватись, тільки

обнімали й цілували їх; але ми всі ще хворі від страху, що його ми зазнали.

Одначе найприкріше з усього це те, що твоя мати, яка — хоч ми їй не сказали нічого — почула (по її власним словам) подих смерти, кружляючої над Кастеле, — з того часу, на перекір своїй давній погідній веселости, стала така сумна, що ніщо не всилі розвеселити її, хоч твій батько, я й ми всі заедно повні любови коло неї.

І я тобі скажу, мій Жане, що це особливо за тобою вона так нудьгує й турбується. Вона не важитья признатись у цім перед твоїм батьком, який хоче, щоб тебе лишили при твоїй праці, але ж ти не приїхав після іспиту, як ти обіцяв. Зроби нам тому несподіванку на Різдво і приїдь; хай наша хвора навчиться сміятись знову.

О, як би Ти знав, як дуже, як глибоко доводиться жаліти зза того, що ми не дбали про наших батьків — тоді, коли їх уже нема на світі...”

Коли Жан читав цей лист, він стояв коло вікна, крізь яке заглядав важко-мрячний зимовий день; Жан надихувався його питомими пахощами, — дорогими споминами ніжної любови й соняшних днів.

— Що це таке?... ану покажи...

Фані тільки-що прокинулась від тусклого світла, що вливалось зза відхиленої завіси й уся ще півсонна протягала машинально руку до пачки тютюну, що постійно лежала на нічному столику. Він вагався, знаючи ревність, яку викликало в його коханки саме тільки ім'я Дівонни; але як сховати листа, походження й формат якого вона впізнала?

Спочатку пригода дівчаток розбавила її, тоді

як вона, з обнаженими раменами, спершись на подушку, ціла у хвилях свого темного волосся, читала листа, скручуючи папіроску; але кінець роздратував її до люті; зімнявши й кинувши листа, вона закричала:

— Я тобі покажу святих жінок!... Це все вигадки, щоб витягти тебе звідси. Їй нудно за її гарним племінником, цій...

Він хотів спинити її, затримати це брудне слово, яке вона все ж вигукнула, і за ним ще багато інших. Ніколи вона ще так не забулась перед ним, не пописувалася виливами такого лайливого гніву. Вся підлість її ганебного минулого напружувала її груди й викривлювала її уста.

Це вони там, у Кастелє, хитренько собі придумали... Цезар проговорився й уся родина зговорила порвати їхні відносини, притягти Жана знову до дому, заманивши його гарним тілом Дівонни.

— Спершу, знаєш, як-що ти поїдеш, я напишу твоєму дурневі дядькові... я попереджу його! — І з цими словами вона встала, бліда як смерть, із запаленими щоками, з поширеними очима, як дика звірина, готова плигнути.

І Іосен пригадував, що бачив її такою повною гніву на rue d'Arcade; але тепер цей гнів звертався проти нього, ця напружена ненависть, і його спокушувало кинутись на свою коханку й бити її, бо в цих чисто змислових любощах, де повага до коханої істоти не існує, як гнів так і ласка виявляються вкінці брутальністю. Він злякався самого себе, побіг у своє міністерство й по дорозі обурювався проти цього життя, яке він сам собі зготував. Це

Його навчить видавати себе на поталу таким жінкам!... Яке страшне, яке осоружне те все!... Його сестри, його мати, — всі вони ображені нею. Як! Він тепер не має навіть права побачитись із своїми. Невже це він запер себе в каторзі? І йому з'являлась уся історія їхніх зносин, він бачив, як гарні голі руки Єгиптянки, повиті на його шиї в вечір балю, вчепились у нього сильно й владно, віддаляючи його від приятелів, від родини. А тепер його постанова була непохитна. Цього ж вечора і за всяку ціну він виїде в Кастель.

Покінчивши де-які справи, діставши відпустку з міністерства, він рано вернувся додому, сподіваючись жахливої сцени, готовий на все, навіть на зірвання. Але ніжне привітання, яким зустріла його Фані, її великі очі, її щоки обмиті сльозами, майже зовсім позбавили його сміливості й волі.

— Я їду сьогодні ввечері... — сказав він, з усіх сил пануючи над собою.

— Добре робиш, любчику... Їдь, побачся з матір'ю, і особливо — вона тут пестотливо наблизилась — забудь, яка я була зла, я тебе занадто кохаю, це моє божевілля...

Всю решту дня впаковувала речі з кокетливим піклуванням і з колишньою ніжністю та залишалась у стані каяття, може сподіваючись затримати його цим. Тим часом ні разу вона не попросила його: „Залишись...“ і коли в останню хвилину, згубивши всю надію, вона притиснулась до свого коханого, хочаби перепоїти його собою на весь час дороги й відсутности, її прощання, її поцілунок, казали тькіли: „Скажи, Жане, чи не гнівався на мене?...”

О! яка радість прокинутись уранці в маленькій кімнаті своїх дитячих літ, із серцем ще схвильованим від родинних обіймів, від гарної зустрічі напередодні, віднайти на тім самім місці, над завісою свого вузького ліжка ту саму блискучу металеву штабу, яка являлася йому колись навіть у снах, чути крики павичів на сідалах, скрип коліщати на криниці, потім отари й, одчинивши віконниці, побачити знову це гарне тепле світло, яке вривалось хвилями, потоками, і цей чудовий кругозір похилених виноградників, кіпарисів, оливкових дерев, далі соснові ліси, що простягалися аж до Рони під глибоким і чистим небом, без сліду мряки без огляду на ранню годину, — зелене небо, надихане вночі містралем, який заповнював ще величезну долину своїм животворним і могутнім подувом.

Жан порівнював цей ранок до тамтешніх ранків ген там під небом Парижа, брудним як його любов, і почував себе щасливим і вільним. Він зійшов униз. Будинок, білий від сонця, спав ще, зачинивши всі віконниці, наче очі; і Жан був щасливий, що мав хвилину самоти, в почуванні морального оздоровлення, яке тут наближалось.

Він зробив кілька кроків по терасі й пішов по алеї, що вела до парку, тоб-то до соснового і міртового ліску, розсіяного по крутому схилі Кастеле, перерізаного нерівними стежками, слизькими від сухих голок. Його пес Міраклъ, уже дуже старий, вийшов, шкандибаючи, із своєї буди й мовчки пішов за ним; вони так часто ходили ранком колись!

При вході до виноградників, коло високих похи-

лих кіпарисів, пес завагався; він знав, як важко буде його старим лапам йти по високих ступнях тераси та по товстім, перепаленім сонцем, шарі піску, — новім ліку від фільоксери, який саме тепер випробовував консуль. Радощі йти за своїм господарем перемогли; але при кожній перепопі він робив болючі зусилля, боязко гавкав і зупинявся та йшов так неповорухливо, як рак на скелі. Жан не дивився на нього, весь поглиблений у нову рослину, про яку йому багато розповідав учора батько. Щепа її мали гарний вигляд на гладкім блискучім піску. Нарешті може бідолаха буде винагороджений за свою вперту працю; вина марки Кастеле може ще будуть славитися довго після того, як з Нерту й Ермітажу не буде може і сліду!

Раптом перед ним з'явився маленький білий очіпок. Це була Дівонна, яка вставала завжди перша в домі; вона кинула на землю різне приладдя, яке тримала в руках, і її щоки, такі бліді звичайно, живо почервоніли:

— Це ти, Жане?... Ти перелякав мене... Я думала, що це твій батько...

Потім, заспокоївшись, вона привітала його поцілунком і спитала:

— Тобі добре спалось?

— Дуже добре, тьотю, але чому ви боїтесь, щоб не прийшов мій батько?...

— Чому?...

Вона підняла гильку винограду, яку тільки-що зрізала:

— Правда, консуль сказав тобі, що на цей раз він певний успіху... а дивись: ось вона...

Жан дивився на маленький жовтавий мох, який вкривав гильку, той майже непомітний гриб, що згодом руйнував цілі провінції, і цей безконечно маленький, непереможний руїнник був — о іроніє природи! — в цім прекраснім ранку, під животворним сонцем!

— Це початок... Через три місяці увесь виноградник буде пожертий і твій батько почне наново, бо в цім його гордість. Почнуться нові посадки, нові ліки, аж поки одного дня...

Рух одчаю докінчив і підкреслив тут це речення.

— Дійсно — невже ми вже до цього дійшли?

— О, ти ж знаєш консуля... Він ніколи нічого не каже, дає мені гроші на ведення дому що-місяця, як завжди; але я бачу, що він заклопотаний. Він їздить то в Авініон, то в Оранж. Він шукає грошей...

— А Цезар — і його наводнення? — спитав збентежено молодий чоловік.

Слава Богу, тут усе йшло добре, останньої осені вони мали пятьдесят відер легенького вина, цей рік принесе вдвоє більше. Бачучи цей успіх, консуль відступив своєму братові всі виноградники в долині, які досі лежали мертві, відлогом, наче сільські цвинтарі; і тепер вони стояли під водою вже три місяці...

І горда з праці свого чоловіка, свого Ледаща, Провансалька показувала Жанові з високого місця, на яким вони стояли, великі стави, переділені вапняними печами.

— Через два роки ці виноградники почнуть родити; через два роки також Пібулет, і ще острів Лямот, який твій дядько купив потайки... Тоді ми будемо багаті... але до того часу треба витримати,

треба, щоб кожний витревав на своїм становищі, дбав скільки може й приніс свою жертву.

Вона говорила про жертву так весело, як жінка, яку ніяка жертва більш не дивує, й з таким захопленням, що Жан, впавши раптом на одну думку, відповів тим самим тоном:

— Ми зложимо свої жертви, тітко Дівонно...

В той самий день він написав до Фані, що його батьки не зможуть більш присилати йому грошей, що він мусітиме вдовольнитись своєю платнею і що в цих умовах життя вдвох робилось неможливим. Це зірвання приходило раніш, ніж він думав, три чи чотирі роки перед передбаченим відїздом; але він надіється, що його коханка порозуміє ці поважні причини, що вона пожаліє його й його горя, допоможе йому виконати цей болючий обов'язок.

Чи це була справді посвята? Чи це не полегшувало його, навпаки, покінчити з існуванням, яке йому здавалось негарним і нездоровим, особливо відколи він вернувся до природи, до родини, до простої й одвертої любови?...

Написавши свого листа без боротьби й без страждання, він рахував, щоб захищатись від розгніваної, повної загроз і лайок відповіді, на чесну й вірну ніжність добрих сердець, серед яких він жив, на приклад свого одвертого й гордого батька, на щиру усмішку тих святих жінок, а також на ці широкі мирні кругозори, на здорове повітря гір, високе небо, цю бистру річку; бо, думаючи про свою пристрасть, про всі негарні речі, з яких вона складалась, йому здавалось, що він видужує від небезпечної болотяної пропасниці.

Пять чи шість днів минуло після цього нанесеного удару. Кожного ранку й кожного вечора Жан ходив на пошту й вертався з порожніми руками, дивно стурбований. Що вона робить? Що вона вирішила, і в кожному випадку, чому не відповідає? Він думав тільки про це. І вночі, коли всі спали в Кастеле під тихий шум вітру в коридорах, вони говорили про це із Цезаром в його маленькій кімнатці.

— Вона збирається приїхати сюди!... — казав дядя; і до його неспокою додавалось те, що він мусів відіслати в однім конверті з Жановим листом два векслі, на шість місяців і на рік, які підтвержували його борг з відсотками. Звідки він візьме гроші на сплату цих векслів? Як пояснити це Дівонні?... Він здригався при самій думці про це, й племінникові робилось шкода його, коли, з витягненим носом, хитаючи своєю люлькою, прощаючись, він казав сумно:

— Ну, добраніч... що б там не було, ти дуже добре зробив.

Нарешті ця відповідь прийшла, і після перших же рядків: „Мій коханцю, я не написала тобі раніше, бо я хотіла довести тобі не тільки словами, як я тебе розумію і кохаю...“, — Жан спинився, здивований як людина, яка чує симфонію замість бурі, що її він із страхом очікував. Він перевернув швидко останню сторінку й прочитав: „...я лишуся до смерті твоїм вірним псом, який кохає тебе, якого ти можеш бити і який все-таки пристрасно пестить тебе...“

Значить — вона не дістала його листа! Але, перечитавши рядок за рядком, із сльозами на очах, він побачив, що це таки відповідь, яка казала, що

Фані давно готувалась до цієї поганої вістки, до нещастя родини власників Кастеле, яке поведе за собою неминучу розлуку. Негайно вона почала шукати собі праці, щоб не жити більш його коштом, і вона знайшла місце управительки в одному Hôtel meuble при Avenue du Bois-de-Bulogne, який належав до дуже багатой пані. Сто франків на місяць, харч, помешкання й вільні неділі...

„Ти чуєш, любку мій, один день на тиждень, щоб кохатись? бо ти мене кохаєш, правда? ти нагородиш мене за велике зусилля, яке я зробила, щоб працювати перший раз у моїм житті, за це денне й нічне рабство, яке я приймаю, разом з пониженням, якого ти не можеш собі уявити і яке буде мене дуже обтяжувати, з огляду на мою божевільну тугу за незалежністю... Але я відчуваю надзвичайну втіху — терпіти від кохання до тебе. Я стільки зобов'язана тобі, ти допоміг мені зрозуміти стільки добрих і чесних річей, про які мені ніхто ніколи й не говорив!... Ах, як би ми були зустрілись раніше!... Але ти не вмів ще ходити, коли я вже багато витерпіла. Ні один з тих мужчин, що їх я пізнала, ніколи не зможе похвалитись тим, що присилював мене до подібного вчинку, щоб затримати його ще трошки... А тепер, вертайся коли хочеш, помешкання вільне. Я забрала всі мої речі, це було найтяжче — ритись у шухлядах і спогадах. Ти знайдеш тільки мій портрет, який тебе нічого не коштуватиме, тільки добрих поглядів, яких я у тебе жебраю для нього. Ах, любчику, любчику... Врешті, коли ти залишаєш для мене мою неділю й моє маленьке місце на твоїй ший, моє місце, ти знаєш..." І ніж-

ности, пестоші, солодкава лизанина кітки-матері, ці пристрасні слова, які силували коханка прикладати до свого обличчя листовий папір, так наче з нього походили людські, теплі пестоші.

— Вона нічого не пише про мої векслі? — не-
сміливо спитав дядя Цезар.

— Вона вертає вам їх... Ви віддасте їй гроші,
коли будете багатий...

Дядя полегшено зітхнув, нахмуривши чоло від
задоволення, і сказав з лицемірною поважністю
своїм ясним південним голосом:

— Знаєш, що я тобі скажу... це — свята жінка!

Але його рухливість, брак льоїки й пам'яті, ці
дивні особливості його натури примусили його змі-
нити напрям думок:

— І яка пристрасть, мій хлопче, який огонь!
У мене аж у роті пересохло, як тоді, коли Курбебес
читав мені листи своєї Ляморнас...

Ще один раз Жан мусів вислухати оповідання
Цезара про подорож до Парижу, про готель Кюжа
та про Пеллікюль; але Жан не слухав, сперся на
відчинене вікно й вдивлявся в погідну ніч, осяяну
повним місяцем, таким блискучим, що півні поми-
лялися і вітали його як сходяче сонце.

Значить, таки це була правда, ця визвольна сила
кохання, про яку співають поети; і Жан відчував
гордощі при думці, що всі ці великі, ці славетні
люди, яких Фані любила перед ним, далекі від того,
щоб поліпшити її, штовхали її ще нижче, тоді як
він самою тільки силою своєї чесности, може, на-
завжди витягне її з бруду.

Він був їй вдячний за те, що вона знайшла цей

середній вихід, це напів-розстання, після якого вона звикне до праці, такої чужої для її лінивої натури; і батьківським тоном старого добродія він написав їй на другий день, щоб похвалити її рішення, розпитатись про рід готелю, в яким вона господарила, людей, які жили там; бо його непокоїла її податливість і її легкість, з якою вона звикла казати покіливо: „Що ж ти хочеш, так сталось...“

Слідуючою поштою, зі слухняністю малої дівчини, Фані описала йому свій готель, справжній родинний пансіон для чужинців. На першому поверсі Бразилійці, батько, мати, діти й багато слуг; на другому Росіяне й багатий Голяндець, купець коралів. У кімнатах третього поверху жило двоє власників коней з Гіпподрому, Англійці, дуже елегантні, і дуже цікава панночка — панна Міна Фогель, цитаристка з Штутгарту із своїм братом Лео, бідним сухітником, який перервав свої студії в парижській консерваторії і за яким доглядала його сестра, не маючи інших засобів до життя, як дохід з кількох концертів.

„Все як найбільш зворушуюче й порядне, як ти сам бачиш, мій милий. Мене тут рахують за вдову й поводяться зі мною дуже чемно й уважно. Насамперед, я не допустила б, щоб це було инакше; треба, щоб твою жінку поважали. Коли я кажу „твою жінку“, то розумій мене як слід. Я знаю, що одного дня ти підеш геть, що я втрачу тебе, але після тебе не буде иншого; назавжди я залишуся твоєю, зберігаючи спогад про твої пестоці й добрі дороги, на які ти звернув мене... Правда, це дуже смішно: праведна Сафо!... Так, праведна, коли тебе не буде; але для тебе я залишаюсь такою, якою

ти мене покохав: жевріюча коханням і палка... я обожаю тебе...”

Нечайно Жан став почувати в Кастеле якусь смуту й нудьгу. Бо кожний такий поворот марно-тратного сина затроює — після першої хвилі радості, після бенкету із заколеного теляти та пестливих обіймів, — згадка про колишнє скитання, туга за гірким жолуддям і за слухняною отарою. А джерело цього отверезіння — люди і твори довкола, які нечайно стратили свій блеск, згубили свою красу.

Ранки провансальської осені не давали більш йому оздоровлення й полегші, полювання на дикі качки здовш течії й по болотах старого Абрів не цікавило його. Вітер здавався Жанові різким, вода діймаючою, а прогулянки з дядьом по тих просторах, що їх він заливав та його пояснення що-до лозових огорож, резервоарів і т. ин. — нудними.

Містечко, на яке він у перші дні дивився із спогадами колишніх дитячих літ, — старі хатки, з яких де-які вже стояли пустою, — віяло смертю й порожнечою як італійська оселя, і коли він ішов на пошту, він мусів вислухувати привітання на кожному порозі цих дідів, викривлених мов дерева, виставлені на вітер, цих старих баб із жовтими обличчями під маленькими очіпками, з маленькими, блискучими й іскристими очима, як у ящірок на старих мурах.

Вічно той самий лемент про загибель виноградників, кінець марени*), хворобу овочевих дерев, цих сім єгипетських нещасть, що руйнують цю гарну країну Провансію; і щоб уникнути їх, він вертався иноді похилими вуличками, які тяглись здовш

*) Крапп = *Rubia tinctorum*, = крапъ = marzanna = марена.

колишніх мурів папського замку, по порожніх за-
пущених вуличках, зарослих бурянами, які дуже ли-
чили цьому середньовічному закуткові, захищеному
величезною руїною, що вирізувалась на тлі неба.

Там він зустрічав аббата Малясана, який ішов
із служби божої великими квапливими кроками, під-
німаючи обома руками свою рясу, щоб не замазати
її в поросі. Священик зупинявся, гнівався на без-
божність селян, нечесність міської ради; він кидав
свій проклин на поля, звірят і людей, цих посіпак,
що не ходять до церкви, ховають мертвих без свя-
щеника, лікуються маґнетизмом та спіритизмом,
обходячись без лікаря й без священика:

— Так, мій пане, спіритизмом!... от до чого
дійшли наші селяне... і ви ще хочете, щоб вино-
градники не гинули!...

Жан, який мав у кишені одчинений уже лист від
Фані, слухав неухважно, кінчав яко мога скоріше
розмову із священиком і йшов до Кастелехова
між скелями, в захисті від вітру й сонця.

Він вибрав найбільш самотню, найбільш дику
скелю, оброслу мохом і калікуватими дубками й чи-
тав там свого листа; і мало-помалу з його тонкого
запаху, з пестоців слів, з викликаних образів, на-
ходило на нього змислове опьяніння, яке підганяло
йому кров, одурманювало його до того, що він не
бачив уже річки, зелених островів, сел, цілої вигнутої
лінії долини, по якій вітер гонив клуби позолоче-
ного сонцем пороку. Він був там, у їхній кімнаті,
проти двірця із сірими дахами, в полоні божевіль-
них пестоців, цих несамовитих бажань, які силували
їх чіплятись одне за друге з одчаєм потопаючих.

Зненацька кроки на стежці, ясний сміх: „Ось він!...“ З'являлись його сестри, заплутавшись маленькими босими ніжками в буряні, під проводом старого Міракля, що побідно крутив хвостом, гордий, що вислідив свого господаря; але Жан відганяв його ударом ноги й відхиляв пропозиції грати в хованки або бігати, які йому робились із несміливим виглядом. А все-таки він любив їх, цих маленьких сестричок, що так боготворили свого великого брата, завжди такого далекого; для них він зробився дитиною скоро тільки приїхав, тішився контрастом цих двох істот, народжених одночасно, а при тім таких неподібних. Одна була висока, чорнява, з кучерявим волоссям, розмріяна й одночасно упряма; це вона, під впливом викладів аббата Малясана, мала думку святої подорожі, і ця маленька Марія Єгипетська вплинула на біляву Марту, трохи неповорухливу й ніжну, подібну на свою матір і свого брата.

Але в той час, як він перебірав свої спомини, якою нестерпною завадою для нього були ці невинні дитячі ласки.

— Ні, покиньте мене... я мушу працювати...

І він ішов додому з наміром запертись у своїй кімнаті, коли він почув голос свого батька.

— А, це ти, Жане... слухай...

Почта приносила нові причини для турбот цього чоловіка, вже від природи похмурого, який зберіг із Сходу звичку мовчазної урочистости, перериваної стільки раптовими спогадами..., „коли я був консулом у Гонконці“.

Поки батько читав і обговорював ранішні часописи, Жан розглядав на каміні Сафо Каудалю, з ру-

ками, спленими на колінах, з лірою коло неї, цілою лірою, цю бронзу, куплену двадцять літ тому, підчас ремонту Кастеле; і цей купецький крам, ця бронза, яка остогидла йому на парижських виставах, викликала в нього тут, на самоті, почуття закоханости, бажання поцілувати ці плечі, розвинути ці холодні блискучі руки й почути її голос: „Сафо для тебе, але тільки для тебе!“

Спокусливий образ з'являвся, коли він виходив, ішов разом з ним, доповнював шум його кроків на великих урочистих сходах. Маятник старого годинника повторював ритмічно імя Сафо, його шепотів вітер у довгих холодних коридорах, його знаходив він в усіх книжках цієї сільської бібліотеки, в старих томах із червоними обрізами, в яких між сторінками лежали ще крихітки хліба. І цей впертий спогад про коханку переслідував його навіть у кімнаті матері, де Дівонна зачісувала хвору, завязувала її гарне біле волосся над цим обличчям, що залишилось мирним і рожевим, не дивлячись на ріжнородні й постійні муки.

— А, ось і наш Жан, — казала мати. Але своєю головою шиєю, своєю зачіскою, своїми засуканими рукавами, його тітка нагадувала йому інші ранки, знову викликала образ коханки, що тільки-що зіскочила з ліжка, в димі першої папіроски. Він сердився на себе за такі думки, а особливо в цій кімнаті! Але ж що робити, щоб позбутись їх?

— Наша дитина вже не така, як колись, сестро, — казала сумно пані Іосен... — Що з ним?

І вони шукали вдвох. Дівонна мучила свій наївний розум, їй хотілось розпитати молодого чоловіка; але

він, здавалось, уникав її тепер, не хотів бути на самоті з нею.

Одного разу, вислідивши його, вона знайшла його серед скель, схвильованого листами та поганими примарами. Він встав, з похмурим виглядом... Вона стримала його, сіла коло нього на теплім камені:

— Так ти мене більш не любиш?... Я вже не твоя Дівонна, з якою ти ділився завжди своїм горем?

— Але ж так, так... — бурмотів він, збентежений її ніжним тоном, відвертаючи очі, щоб вона не могла прочитати в них що-небудь з його думок: поклики кохання, несамовиті крики, бред пристрасти на віддаленні.

— Що з тобою?... чому ти сумуєш? — питала Дівонна, ласкаючи його голосом і руками як дитину. Він до певної міри був ще її маленьким; він мав для неї ще десять років, вік маленьких чоловіків, які потребують ще поради.

Його, вже розпаленого від свого читання, бентежили хвилюючі чари цього тіла, такого близького до нього, цих свіжих уст, з кров'ю оживленою вільним повітрям, яке плутало її волосся, звивало його над чолом маленькими кучерями, по парижській моді. І слова Сафо: „всі жінки однакові... перед чоловіком вони мають тільки одну думку в голові..." — впливали на нього так, що щаслива усмішка селянки здавалась йому викликаючою, її рух стримати його — ніжним проханням.

Раптом його охопила недобра спокуса; і зусилля поборити її конвульсивно здригнуло ним. Дівонна жахнулась, побачивши його таким блідим, з клацаючими зубами.

— Ах, бідний... він має гарячку...

Одним рухом нерозважної ніжності вона розв'язала велику хустку, яка обгортала її стан, щоб окутати нею його шию; але вмить він схопив її, обняв і вона відчула пекучі, божевільні поцілунки на шиї, на плечах, на всіх відкритих місцях свого гарного тіла. Вона не встигла ні крикнути, ні боронитись, ні, може навіть, зрозуміти, що сталося.

— Ах, я божеволю, я божеволю...

Він тікав, уже зник серед скель.

Цього ж самого дня, за сніданням, Жан сповістив, що відїздить цього ж вечора, бо дістав такий наказ із міністерства.

— Відїзжаєш, уже!... ти казав... ти ж тільки-що приїхав...

Крики, благання. Але він не міг більше залишитись із ними, бо всю цю ніжність перемагав хвилюючий і розкладаючий вплив Сафо. До того, хіба він не приніс їм найбільшу жертву, відмовляючись від свого життя вдвох з коханою? Остаточний розрив прийде трохи пізніше; і він вернеться тоді, буде кохати їх без сорому, без ніяковости, обійме всіх цих добрих людей.

Була ніч, всі в домі спали, всі огні були загашені, коли Цезар вернувся, відпровадивши свого небожа на авіньонський потяг. Задавши корму коням, подивившись на небо, — цим поглядом селян, людей землі, що питаються про погоду, — він хотів уже йти до хати, коли помітив щось біле на одній лавці тераси.

— Це ти, Дівонно?

— Так, я чекала тебе...

Дуже занята цілий день, не бачучи свого коханого Ледаща, вони мали тільки вечір щоб поговорити, походити вдвох. Може з причини короткої сцени між нею і Жаном, яку вона врешті зрозуміла, може від співчуття до матері, яка плакала цілий день, вона була надзвичайно стурбована, для своєї спокійної натури. „Ти знаєш що-небудь? Чому він так хутко поїхав від нас?..." Вона не вірила цій історії з міністерством, підозрівала якийсь поганий зв'язок, який відтягав дитину далеко від родини. Стільки небезпек, стільки непередбачених зустріч у цім пропащім Парижі!

Цезар, який не вмів нічого сховати від неї, признався, що дійсно в житті Жана була жінка, але добра, нездібна посварити його з родиною; і він розповів про її відданість, про зворушуючі листи, які вона писала, хвалив особливо її сміливу постанову працювати, що здалось селянці більш природним:

— Бо, врешті, треба працювати, щоб жити.

— Не для жінок цього роду... — сказав Цезар.

— Так Жан живе з такою нікчемною жінкою!...

І ти віриш їй?...

— Я кленуся тобі, Дівонно, що відколи вона його знає, немає більш цнотливої, більш порядної жінки... кохання переродило її.

Але це були занадто великі слова, Дівонна не розуміла їх. Для неї ця пані входила в гурт тих, яких вона звала „поганими жінками“, і думка, що Жан був здобиччю подібної істоти, обурювала її. Як би консуль знав це!...

Цезар силувався заспокоїти її, запевнював з усім авторитетом на який він тільки був здібний, що в віці хлопця неможна обійтися без жінки.

— Ну, то нехай жениться, як так, — сказала вона із зворушеною переконаністю.

— Врешті, вони вже не живуть разом, і це вже добре...

Тоді вона відповіла поважним тоном:

— Слухай, Цезаре... ти знаєш, у нас кажуть: нещастя триває довше, ніж той, хто викликав його... Коли це дійсно так, як ти розповідаєш, коли Жан витяг цю жінку з багна, він може сам забруднився при цій невеселій праці. Можливо, що він зробив її ліпшою й більш порядною, але хто знає, чи зло, яка вона носила в собі, не зіпсувало нашої дитини!

Вони пішли назад до тераси. Мирна й прозора ніч розлягалась над мовчазною долиною, на якій усе було мертве, окрім рухливого проміння місяця, хвилястої річки й блискучих плям води на виноградниках. Почувався спокій, віддалення від усього, великий спочинок у безмрійнім сні. Раптом з другого берегу Рони донісся шум потягу.

— О, цей Париж, — сказала Дівонна, показуючи кулак ворогові, на якого провінція скидає весь свій гнів... — цей Париж!... що ми йому даємо, і що він нам вертає!

Кінець першого тому.

ВИДАВНИЦТВО »ЧАЙКА«

надрукувало оці переклади
з французької літератури:

- Г. Бальзак: БАТЬКО ГОРІО, роман, 2 томи.
В. Гюґо: ЛЮКРЕЦІЯ БОРДЖІЯ, трагедія.
Т. Готіє: ПАННА ДЕ МОПЕН, роман, 2 томи.
А. Додє: САФО, роман, 2 томи.
Г. Мопасан: МОНТ-ОРЮЛЬ, роман, 2 томи.
— НА ВОДІ, оповідання.
А. Мюссе: АНДРЕА ДЕЛЬ САРТО, драма.
— ТИЦІЯНІВ СИН, оповідання.
Стендаль: АБАТЕССА ДІ КАСТРО, оповідання
— ЧЕНЧІ, оповідання.
Г. Фльобер: САЛЯМБО, роман, 3 томи.

жін

Друкується:

Е. Золя: РИМ, роман.

Кожний твір попереджений передмовою
Дра Остапа Грицяя
